

DE BIOSCOOPCULTUUR VAN TILBURG (1899-1929)

MASTERTHESIS

De katholieke polemiek: de pen als wapen tegen de verderfelijke der bioscopen.

| **A.A.M. (SAMANTHA) VAN KOLCK** (3286274)
A.A.M.vanKolck@students.uu.nl

Master Film- en Televisiewetenschap
Faculteit Geesteswetenschappen
Universiteit Utrecht

Beoordelaar: André van der velden
Tweede lezer: Thunnis van Oort

13 juni 2012

DE BIOSCOOPCULTUUR VAN TILBURG (1899-1929)

De katholieke polemiek: de pen als wapen tegen de
verderfelijkheid der bioscopen

Universiteit Utrecht

OP DE OMSLAG:

De Heuvel te Tilburg met rechts de "Apollo-Bioscope" van J.B. Devenijns (1911 tot 1924) in café-restaurant "De Lindeboom". Voor de bioscoop marcheren in Tilburg geleverde militairen (1915).
(Bron: BeeldOnline Regionaal Archief Tilburg, fotonummer 000764)

DANKWOORD

Deze thesis is geschreven ter afsluiting van mijn master Film- en Televisiewetenschap aan de Universiteit Utrecht en graag wil ik wat mensen bedanken die bijgedragen hebben aan de totstandkoming ervan. Allereerst wil ik mijn begeleider André van der Velden bedanken dat hij mij de kans gegeven heeft dit filmhistorisch onderzoek naar de Tilburgse bioscoopcultuur te doen. Het was een mooie kans om een stukje geschiedenis te reconstrueren in een vakgebied dat ik heel interessant vind. Daarnaast gaat mijn dank uit naar de medewerkers van het Regionaal Archief Tilburg, die mij zelfs buiten reguliere openingstijden in het pand toelieten. En nu het toch om tolerantie gaat: bedankt aan familie en vriend(en) die mij steunden terwijl ik mijn weg zocht in een papierwinkel aan kranten en archiefstukken.

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord	3
Inhoudsopgave	4
1. Inleiding	5
1.1 De allereerste vaste Brabantse bioscoop	5
1.2 Filmhistorie: de Nederlandse bioscoopcultuur	6
1.3 Onderzoeksgebied: Tilburg	8
2. Het leven in de wolstad	11
2.1 Tussen voorgeschreven orde en geleefde praktijk in de meest katholieke Brabantse stad	11
2.2 Het culturele leven van Tilburg	13
2.2.1 De Sociëteiten	14
2.2.2 Kermis en Carnaval	15
3. Kermisklanten	18
4. De “Tilburgsche Bioscope”	26
5. De bioscoop als bron van inkomsten	33
6. “Voor tien centen gif in kunnen zuigen”	35
7. De komst van de “Witten”	41
8. De bioscoopverordening	43
9. (Bioscoop)vermaak in de Eerste Wereldoorlog	45
10. ONDER ALVA’S SCHRIKBEWIND	51
11. De bioscoopcommissie(s)	54
12. Het einde van een tijdperk	57
13. Tilburg sluit zich aan bij de “Vereeniging”	64
14. De Zuidelijke Nakeuring	68
15. OM HET KIND	72
16. De bioscopen in Tilburg sluiten	74
17. Een grievend onrecht	78
18. Conclusie: de volksklasse wrikt zich los (1899-1929)	81

Literatuurlijst

Bijlagen

1. INLEIDING

1.1 DE ALLEREERSTE VASTE BRABANTSE BIOSCOOP

Wij hebben ons de bioscoop boven het hoofd laten groeien. Op allerlei gebied staan wij, katholieken, organisatorisch vooraan of minstens gelijk met de andersdenkende levensbeschouwingen, maar op het gebied van de cinematografie hebben wij ons de kersen voor de mond laten wegsnoeien. Wij katholieken hebben misschien te lang de bioscoop beschouwd als een soort kermisvermaak, waar ernstige mensen zich verre van moesten houden. [...] De cinema is een wereldveroveraar gebleken, die de hele mensheid bij verrassing aan zich heeft onderworpen.¹

*Pater Hyacinth Hermans, voorzitter van het allereerste
Katholieke Internationale Bioscoopcongres 1928.*

Met deze woorden opende Hyacinth Hermans het allereerste Katholieke Internationale Bioscoopcongres in 1928 te Den Haag. Bij dit congres waren ongeveer vijftien landen aanwezig met als voornaamste doel een katholieke internationale organisatie te vormen, die tot een oplossing van het bioscoopvraagstuk moest komen. Want, stelde pater Hermans, de cinema heeft de mensen wereldwijd verblind voor haar gevaren en deze gevaren moeten door de katholieken uitgeroeid worden.² De bioscoop was zo groot geworden, dat de katholieken er geen greep meer op hadden en dat beangstigde hen. Niemand, en vooral de katholieken niet, had voorzien dat een simpele kermisattractie uit zou groeien tot zoiets grootschaligs en “verwerpelijks” dat het aan banden gelegd moest worden.

De eerste versies van de “bioscoop” debuteerden eind negentiende eeuw op het kermisterrein. De kermis was destijds dé plek voor het creëren van publiciteit voor een nieuwe uitvinding, om zo te ondervinden of het publiek wel voor deze nieuwigheid te porren was. Het was dus te verwachten dat na de allereerste openbare filmvoorstelling – van de gebroeders Lumière op 28 december 1895 te Parijs – de bioscoop haar weg naar de kermis zou vinden. Nederland maakte al snel na Frankrijk kennis met film: op donderdag 12 maart 1896 kwamen afgezanten van de gebroeders Lumière met hun cinematograaf naar de Kalverstraat in Amsterdam waar dezelfde films vertoond werden als aan het Parijse publiek. ARRIVÉE D’UN TRAIN Á LA CIOTAT³ en L’ARROSEURS ARROSÉ⁴ waren twee van de acht korte films die het Amsterdamse publiek voor ongeveer een half uurtje vermaakten.⁵ Nog geen drie maanden later was de eerste Nederlandse reisbioscoop van de Fries Christiaan Slieker een feit en deed hij de kermis van Leeuwarden aan. Tot de komst van vaste bioscopen omstreeks 1911 waren deze reizende bioscopen op de meeste kermissen vaste prik en werden drukbezocht. Door de stijgende populariteit van film onder het publiek besloten ondernemers hun vertoningen niet alleen op de

¹ *Tilburgsche Courant*, 24 april 1928

² *Ibidem*

³ Lumière, Frankrijk, 1896

⁴ Lumière, Frankrijk, 1895

⁵ EYE, “Film in Nederland: Tijdlijn” [2011] *FilminNederland.nl* - 04-04-2012
www.filminnederland.nl/tijdlijn

kermis plaats te laten vinden: buiten het kermisseizoen namen zij vaak hun intrek in concertzalen, symposiongebouwen of cafés.⁶

In het Brabantse Tilburg was de “Théâtre Bioscope” – de biograaf – van Karl Benner in 1899 degene die het Tilburgse publiek op het kermisterrein kennis liet maken met de reizende bioscooponderneming. Deze cinema leidde indirect tot de opening van de allereerste vaste bioscoop daar: zij vestigde zich eind 1908 in café-restaurant “De Lindeboom” van J.B. Devenijns. Deze “Tilburgsche Bioscope” was aanvankelijk alleen tijdens de kermis open, maar toen de voorstellingen in de cafézaal een succes bleken hield Devenijns zijn zaal het hele jaar door geopend voor publiek. De “Tilburgsche Bioscope” is te boek komen te staan als de eerste, echte “vaste” Brabantse bioscoop: ruim drie jaar voor de Nederlandse bioscoopboom.⁷

De opening van deze vaste bioscoop in de wolstad werd een aanleiding voor plaatselijke katholieken om zich met de filmvoorstellingen te gaan bemoeien. Rond 1911 verschenen de eerste berichten in de krant over de onzedelijke en “godsdiensvijandelijke”⁸ filmvertoningen in Tilburg. De bioscoop was in Nederland mede door de stijgende welvaart uitgegroeid tot een populair vermaak en vanuit het beschavingsoffensief moest er vanuit de zuilen gereguleerd gaan worden wat het publiek er te zien kreeg. Het willen reguleren van de bioscoop leed tot openbare discussies. Drie vragen stonden hier volgens Karel Dibbets vanaf het begin bij centraal: is film kunst? Kan film opvoeden? En bedreigt de bioscoop de goede zeden van het filmpubliek en dan vooral die van de jeugd?⁹ Bijna twintig jaar later, in de tijd van het allereerste Internationale Katholieke Bioscoopcongres, waren deze bioscoopvraagstukken nog verre van opgelost en ook de Tilburgse kranten stonden er vol van. Het “bioscoopconflict” stond daar voor de deur en zou de vijf plaatselijke bioscoophouders plus het bioscooplievend publiek hard treffen.

In deze thesis zal de bioscoopcultuur van Tilburg in de periode 1899 tot 1929 centraal staan. Gekozen is voor deze periode, omdat de allereerste reizende bioscoop Tilburg in 1899 aandeed en in 1929 alle bioscopen in de Brabantse stad moesten sluiten door het bioscoopconflict. Interessant is om te kijken hoe de bioscoop van een welkome gast in de stad uitgroeide tot iets dat geweerd moest worden. Daarnaast werd er in de jaren dertig geklaagd over de katholieke “bezieling” van het Tilburgse volk die in de jaren daarvoor steeds verder afgenomen was. Vooral onder de volksklasse was de geloofsbegeestering aanzienlijk gedaald, zo merkten de plaatselijke geestelijke leiders spijtig op. Had het willen opvoeden van deze klasse zich uiteindelijk tegen hen gekeerd? Was er wellicht een kleine rol van de bioscoop in de neergang van de katholieke Tilburgse *begeisterung* te ontdekken? Voordat er een hoofdvraag gedefinieerd wordt, zal dit onderzoek allereerst ingebed worden in andere studies die er op het gebied van de Nederlandse bioscoopcultuur gedaan zijn.

1.2 FILMHISTORIE: DE NEDERLANDSE BIOSCOOPCULTUUR

Net als in veel andere provinciesteden was de allereerste Brabantse bioscoop ingebed in ander vermaak: de zaal van de heer Devenijns bevond zich in een café en deze zaal werd tevens gebruikt als theater. Doordat de bioscoop een onderdeel was van ander populair vermaak, werden er maar op enkele dagen per week filmvoorstellingen vertoond, om ook de

⁶ Frank van der Maden, “De komst van de film” in *Geschiedenis van de Nederlandse film en bioscoop tot 1940*, red. Karel Dibbets en Frank van der Maden (Weesp: Het Wereldvenster, 1986): 15-52

⁷ Joost Mangnus, “Van Lindeboom tot Apollo Bioscope” *Brabant Cultureel* (09-1996): 24-25

Zie ook: *Tilburgsche Courant*, 31 augustus 1899 en *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 18 november 1908

⁸ *Tilburgsche Courant*, 24 april 1928

⁹ Karel Dibbets, “Het bioscoopbedrijf tussen twee wereldoorlogen” in *Geschiedenis van de Nederlandse film en bioscoop tot 1940*, red. Karel Dibbets en Frank van der Maden (Weesp: Het Wereldvenster, 1986): 234

oorspronkelijke functies van de zaal te kunnen behouden. In tegenstelling tot grote steden als Amsterdam en Rotterdam werden er in provinciegebieden aanvankelijk nog geen “echte” bioscopen gebouwd.¹⁰

Het bouwen ervan zou ook helemaal niet rendabel geweest zijn, want volgens Karel Dibbets liep het absoluut geen storm in de Nederlandse bioscopen. Het nieuwe medium werd hier in tegenstelling tot andere landen niet goed geaccepteerd. Volgens hem kwam dit doordat er geen verzuilde bioscopen waren in het destijds verzuilde Nederland. Film was boven alles “neutraal” en voldeed zo niet aan de interesse van het publiek. Het Nederlandse publiek was te gefragmenteerd om naar de neutrale bioscopen te gaan en vanuit de zuilen werd de angst aangewakkerd, dat je nooit wist naast wie je in het donker kon belanden.¹¹

Deze verzuiling was een nieuw politiek stelsel dat eind negentiende eeuw geïntroduceerd werd. Het zuilensysteem ontstond toen verschillende levensbeschouwingen in Nederland – socialisten, protestants-christelijke, katholieken, liberalen/neutralen – zich met hun eensgezinden wilden gaan verenigen. Zo had iedere zuil zijn eigen stelsel van normen en waarden, dat zijn stempel drukte op het openbare leven van haar aanhangers. Om hun achterban te verheffen gingen de leiders van de zuilen - net als de oude elite - de elitecultuur tot standaard maken in de vorm van een burgerlijk beschavingsoffensief. Ieder kwam zo te leven binnen een eigen zuil, waarin continu gestreefd werd naar een versterking van de identiteit. Neutraliteit werd een zonde en de niet-verzuilde openbaarheid iets om te vrezen. Hier kon men immers in aanraking komen met andere opvattingen en ideeën, welke iemands denkwijze konden bezoedelen. Er kwam zuilspecifieke literatuur en kranten, die andere levensbeschouwingen veelal doodzwegen.¹²

Ondanks dat de verzuiling zo een grote invloed heeft gehad op de Nederlandse samenleving en identiteit, werd zij nooit gerepresenteerd in literatuur, film of radio. Aanhangers van een zuil gingen geen debat aan met andersgezinden, maar leefden compleet langs elkaar. In de bioscoop kwam dit door uiting door het “wegwerken” van films die zuilen propagandeerden of ridiculiseerden: de vrede tussen de zuilen moest koste wat het kost bewaakt worden. Ook de Bioscoopbond – een grote speler in de Nederlandse bioscoopcultuur – probeerde altijd maar die neutraliteit te handhaven. Zo was zij voor een landelijke filmkeuring waarin alle levensbeschouwingen gerepresenteerd werden, maar tegen een plaatselijke, katholieke keuring in het Zuiden.¹³

In de grote steden waar Dibbets zijn onderzoek vooral op richtte was de grip van de zuilen veel minder sterk dan in provinciegebieden, zo stellen Judith Thissen, André van der Velden en Thunnis van Oort. Volgens de drie schrijvers valt Nederland op te delen in drie gebieden: het protestantse noorden en noordwesten, het katholieke Zuiden en zuidoosten, met daartussen de protestantse *bible-belt*. Zij stellen dat met het oog op de Nederlandse filmcultuur het niet alleen belangrijk is om naar de grote steden in de Randstad met hun kolossale bioscoopgebouwen te kijken, maar ook naar plaatsen als Tilburg waar bioscoophouders zich in kleine cafeetjes of sociëteitsgebouwen vestigden. Per provincie, gemeente of stad kon het beleid met betrekking tot de bioscopen namelijk compleet variëren: de bioscoop in Nederland

¹⁰ Frank van der Maden, 39-40

Zie ook: Judith Thissen, André van der Velden en Thunnis van Oort, “Over de eigenheid van de Nederlandse filmcultuur” *Leidschrift* 24.3. (2009): 57

¹¹ Karel Dibbets, “Het taboe van de Nederlandse filmcultuur. Neutraal in een verzuild land” *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 9.2 (2006): 46-64

¹² Karel Dibbets (2006): 47-52

¹³ Ibidem

ontwikkelde zich hierdoor niet volgens vaste patronen, wat haar eigenheid kenmerkt. Het doen van zulk lokaal en regionaal filmhistorisch onderzoek is van belang om vervolgens conclusies op landelijk niveau te kunnen trekken.¹⁴

Naast spreiding en verzuiling, achten Van der Velden en Thissen ook klasse van belang in het onderzoek naar de Nederlandse bioscoopcultuur. Anders dan Dibbets stelde, was de bioscoop wel degelijk een arena van sociaal-culturele spanningen. Tot 1930 was de bioscoop er – vooral door haar laagdrempeligheid – hoofdzakelijk voor de laagste klassen, stellen de auteurs. De elite vond de bioscoop maar iets onbeschaafd, zij gingen liever naar besloten feesten of opera's in sociëteiten. Ondanks dat de laagste klasse door de “beteren” der maatschappij gewaarschuwd werd tegen het verderfelijke dat getoond werd in de bioscoop, bleven arbeiders er massaal een bezoek aan brengen. De bioscoop nam het populair vermaak in Nederland over en werd voor de volksklasse juist een manier om zich tegen het beschavingsoffensief te weren. Door haar laagdrempeligheid kon de bioscoop een “alternatieve sfeer” vormen als domein voor de “allerkleinsten”.¹⁵

Ad van den Oord herkende zo een alternatieve sfeer ook al in Tilburg. Hij onderzocht voor de periode van 1927 tot 1939 het rijke roomse leven waar Tilburg zo om bekend staat. Dit was volgens hem helemaal niet zo “rijk” als gepretendeerd werd: vooral de kloof tussen kerkelijke disciplinerende vanuit de geestelijkheid en de geleefde praktijk onder de volksklasse was groot. Ondanks dat er veel van bovenaf gereguleerd werd voor de volksklasse, hadden zij een compleet eigen “agenda”.¹⁶ In dit onderzoek zal deze agenda van de volksklasse met betrekking tot de bioscoop dan ook centraal staan.

Er kan dus enkel gesteld worden wat de Nederlandse filmcultuur is, als er lokaal en regionaal onderzoek gedaan wordt waarbij verzuiling, klasse en geografische spreiding factoren zijn waar rekening mee gehouden moet worden. Door onderzoek naar (kleinere) steden en dorpen in de provincies te doen, kunnen er uiteindelijk conclusies op landelijk niveau getrokken worden. Aldus Thissen, Van der Velden en Van Oort.¹⁷ Door de Brabantse stad Tilburg in deze thesis onder de loep te nemen, wordt er een bijdrage geleverd aan het lokale filmhistorische onderzoek waar door de auteurs voor gepleit wordt. De ontwikkeling van het Tilburgse bioscoopbedrijf plus de invloed van lokale religie en de maatschappelijke gelaagdheid staan daarbij centraal. Een kwalitatieve onderzoekswijze wordt zo gewaarborgd.

1.3 ONDERZOEKSGBIED: TILBURG

In deze thesis over de bioscoopcultuur van Tilburg wordt allereerst gekeken naar het integratieproces van de bioscoop in de stad. Dit startte bij de reizende ondernemers en daaropvolgend de komst van vaste bioscopen in stad. Frank van der Maden erkent in de opkomst van de Nederlandse bioscoopcultuur van 1896 tot 1918 een integratieproces van drie perioden. De eerste periode is de zogenaamde “introductieperiode” (1896 tot 1902) waarin de allereerste Nederlandse filmvoorstellingen gegeven werden en reizende bioscoopexploitanten hun intrede deden. In de tweede periode (1903 tot 1910) groeiden het aantal reizende bioscopen en hun filmvoorstellingen significant. In het laatste tijdsbestek (1910 tot 1918) werd film als vermaak geaccepteerd door het Nederlandse publiek, waardoor de vaste bioscopen

¹⁴ Judith Thissen, André van der Velden en Thunnis van Oort, 111-130

¹⁵ Judith Thissen en André van der Velden, “Klasse als factor in de Nederlandse filmgeschiedenis. Een eerste verkenning” *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 12.1. (2009): 50-72

¹⁶ Ad van den Oord, *Voor het oog van het kerkvolk. Tilburgse volksklasse tussen klerikale normering en geleefde praktijk, 1927-1939* (Tilburg: Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 2007)

¹⁷ Judith Thissen, André van der Velden en Thunnis van Oort, 114

opkwamen.¹⁸ Deze vaste bioscopen leidden tot maatschappelijke vraagstukken in heel Nederland: van onenigheid over gemakkelijksbelasting tot discussies over de invloed die zij zouden hebben op de zedelijkheid van de burgers. In Tilburg kwam deze laatste kwestie omtrent onzedelijkheid voornamelijk uit de hoek van de katholieke geestelijken ter stede. Met hun pen als wapen schreven zij de Tilburgse couranten – *De Nieuwe Tilburgsche Courant* en de *Tilburgsche Courant* – aan om het lezende katholieke publiek zoveel mogelijk te waarschuwen voor de bioscopen. Hoe deze katholieke bemoeienis invloed heeft gehad op de inbedding van de bioscoop in Tilburg, staat centraal in dit onderzoek.

De bestuurders van Tilburg noemden hun stad begin vorige eeuw “de meest katholieke stad van Brabant”¹⁹. Ruim 96 procent van de Tilburgers hing in de periode 1899 tot 1929 het rooms-katholieke geloof aan. Met het oog op Karel Dibbets en zijn “neutraliteit” was dit een behoorlijk eensgezind publiek te noemen. Toch zijn deze cijfers volgens Ad van den Oord zeer bedrieglijk: er heerste in Tilburg een tweedeling tussen voorgeschreven orde en geleefde praktijk. De klerikale normen die werden opgelegd door de Tilburgse geestelijkheid, werden steeds minder nageleefd. In de jaren tien domineerde de godsdienstige, zedelijke sfeer van het huisgezin en zelfbeheersing waar in de openbare sfeer naar gestreefd werd. Vooral dit openbare leven veranderde drastisch. Wat men na deze jaren zag in de bioscopen, deed in danszalen en hoorde op straat paste niet meer bij de katholieke zedelijkheid waar vanuit de zuil naar gestreefd werd, zo stelden de geestelijke leiders. In de jaren twintig nam het kerkbezoek steeds verder af en werden amusement plus genotzucht een streven. Vooral onder de volksklasse bleek dit het geval en de “beschaafde” geestelijke Tilburgse leiders probeerden het vermaak steeds opnieuw te reguleren. De volksklasse had namelijk haar eigen sociale en culturele agenda, welke beteugeld moest gaan worden. Katholieke adviseurs als afgevaardigden van de Katholieke Sociale Actie (KSA), De Vereniging Voor Eer en Deugd en de Derde Orde gingen de kranten aanschrijven en probeerden burgemeester en wethouders van hun standpunten met betrekking tot amusement als bioscoop en theater te overtuigen. De katholieke moraal en identiteit moesten door hen koste wat het kost onder de volksklasse verspreid en behouden worden om verval tegen te gaan.²⁰

De “geestelijke overheid” probeerde dus het leven van de arbeiders van bovenaf te reguleren en hen te beschaven volgens de juiste normen en waarden. Onder deze katholieke leiders wordt in dit onderzoek verstaan: de plaatselijke katholieke adviseurs van de Katholieke Sociale Actie, Eer en Deugd en de Derde Orde plus burgemeester en wethouders. Ad van den Oord heeft daarnaast de Tilburgse volksklasse gespecificeerd: het waren de (geschoolde) fabrieksarbeiders, (ongeschoolde) losse arbeiders, winkeliers en werklozen. Dit was ongeveer zestig tot zeventig procent van de inwoners: een flinke meerderheid dus.²¹ De bioscoop groeide uit tot een “arena van strijd”²² tussen de volksklasse en de geestelijke leiders. De hoofdvraag van deze masterthesis is dan ook:

“Welke invloed had het van bovenaf gedomineerde bioscoopbeleid van de Tilburgse geestelijke leiders op het filmvermaak van de volksklasse?”

¹⁸ Frank van der Maden, 12-13

¹⁹ Ad van den Oord (2007): 19

²⁰ Ibidem, 13

²¹ Ibidem, 12

²² André van der Velden en Judith Thissen, 61

Omdat er in het archief van Tilburg helemaal geen bezoekersaantallen te vinden zijn, is er voornamelijk gekeken naar wat er in de kranten geschreven werd door en over de volksklasse met betrekking tot het bioscoopbeleid. Dit onderzoek naar de strijd om de bioscoop tussen geestelijke leiders en de volksklasse baseert zich dus voornamelijk op lokale primaire en secundaire bronnen. De primaire bronnen zijn de kranten *Tilburgsche Courant* (1869 -1931: N. Luijten) en *Nieuwe Tilburgsche Courant* (1879-1964: Antoine Arts). De komst van de *Nieuwe Tilburgsche Courant* onder leiding van Antoine Arts werd door de Tilburgse geestelijkheid aanvankelijk tegengewerkt. De krant groeide echter uit tot de grootste van Tilburg en nam in 1931 zelfs de *Tilburgsche Courant* over. Al vanaf het begin zijn de artikelen in beide kranten doordrenkt van een streng katholicisme en overlappen veelal qua inhoud.²³ Naast deze kranten is het Regionaal Archief Tilburg (RAT) doorgespit om alle archiefstukken te raadplegen die betrekking hebben op de Tilburgse bioscopen in de periode 1899-1929. Het RAT is daarnaast de belangrijkste bron voor beeldmateriaal geweest. Secundaire literatuur zijn geraadpleegde boeken, krantenknipsels en websites over de stad Tilburg. Door de hoeveelheid aan informatie zijn de bronnen strikt afgebakend: voor verder onderzoek is er in de onderzochte periode nog een krant, *Het Nieuwsblad van het Zuiden* (1917), en zou het blad *Roomsche Leven* onder de loep genomen kunnen worden. Daarnaast werd amusement als operettes, variété en toneel ook gereguleerd door de geestelijkheid in Tilburg. Voor dit onderzoek is er enkel naar de bioscoop gekeken en worden deze vormen van vermaak sporadisch erbij betrokken.

Om een zo helder mogelijk antwoord te geven op de hoofdvraag zal er allereerst kort beschreven worden hoe het leven in Tilburg er tussen 1899 en 1929 precies uitzag, met de onderzoeken van Ad van den Oord en Cock Gorisse als uitgangspunt. Daarna wordt er ingegaan op de eerste sporen van filmvertoning en de acceptatie van het medium bioscoop. Deze acceptatie was van korte duur, want vanaf 1911 begint de katholieke polemiek in de kranten van Tilburg. Wat er precies geschreven werd en wat daarvan de uitkomst was op de ontwikkeling van de bioscoopcultuur voor de volksklasse zal in de rest van de hoofdstukken centraal staan. Veranderingen in het bioscoopbedrijf van zowel Nederland als Tilburg zelf worden daarbij telkens aangehaald. Na deze uiteenzettingen wordt in de conclusie getracht de hoofdvraag te beantwoorden.

²³ Koninklijke Bibliotheek, "Historische Kranten" [2006-2012] *Kranten.kb.nl* - 29-02-2012
kranten.kb.nl/info/background

2. HET LEVEN IN DE WOLSTAD

2.1 TUSSEN VOORGESCHREVEN ORDE EN GELEEFDE PRAKTIJK IN DE MEEST KATHOLIEKE

BRABANTSE STAD

Al vanaf midden achttiende eeuw is Tilburg één van de belangrijkste textielindustriesteden van Nederland. Zo stonden er eind negentiende eeuw meer dan 145 wollenstoffen fabrieken in de stad. Door deze nijverheid werd Tilburg liefkozend de “Wolstad” genoemd. Dankzij de verharde weg van Breda naar ‘s Hertogenbosch door Tilburg heen en de spoorlijn van Tilburg naar Breda verbeterde de infrastructuur tussen 1826 en 1863 aanzienlijk. Daarnaast werd er in 1910 begonnen met het graven van het Wilhelminakanaal, waardoor de stad in 1921 haar eigen haven – de Piushaven – kreeg. Dankzij deze vele nieuwe wegen naar Tilburg konden er naast de textielindustrie, ook andere industrieën als de leer- en schoenindustrie en sigaarnijverheid in Tilburg gevestigd worden. Door de industriële revolutie veranderde de stad in sneltreinvaart: kronkelende zandpaden werden verhard en groene stroken land moesten plaatsmaken voor “nieuwbouw”. Zo werden er fabriekswoningen gebouwd voor de arbeiders die naar de stad trokken, maar ook gigantische herenhuizen met tuin voor de notabelen. Ook werden er “Wevershuizen” gebouwd voor de textielarbeiders. Kenmerkend aan deze huizen was dat ze een woldeur op de eerste verdieping hadden voor het opslaan van wol op zolder. Sommigen gebruikten een deel van het huis als winkeltje voor wat extra inkomen. De arbeiderswoningen waren een heel nieuwe soort woning in Nederland en tekenen het aanzicht van hedendaags Tilburg nog. Door de snelle groei van Tilburg, kon de plaatselijke woningbouw het niet meer aan. Het gevolg was dat tot 1917 veel arbeiders in krotten woonden.²⁴

Naast de arbeiderswoningen en fabrieken werd het aanzicht van Tilburg gedomineerd door haar vele kerken: door de bevolkingsgroei eind negentiende eeuw kwamen er steeds meer parochiën in de wolstad die allen hun eigen kerk wilden. Van 1889 tot 1934 groeide het aantal van vijf naar twintig. Zo een parochie was een aparte gemeenschap, waar het dagelijks leven zich vooral rond de kerk afspeelde. Vooral voor de arbeiders werd het integreren van het godsdienstige in zulk buurtverband belangrijk: via deze weg konden de plaatselijke geestelijken hen het beste bereiken. Concurrentie voor de parochiën werden dan ook de wijkverenigingen, zoals “Besterd Belang” en “Korvel Vooruit”, die geen katholieke achtergrond hadden. Tilburg werd als stad moeilijk te duiden: ze was meer een verzameling van stadswijken en parochiën dan een eenheid.²⁵

Tussen 1899 en 1929 was de religieuze gezindheid in Tilburg “stabiel” te noemen terwijl het aantal inwoners van 41.000 naar 80.000 steeg: gemiddeld 96 procent was katholiek, 2,5 procent protestant en 0,5 procent joods. Het roomse en vrome leven bepaalde het dagelijks straatbeeld in Tilburg: naast de parochiegeestelijken lieten ook kloosterlingen van de Zusters

²⁴ Hans Pel, “Het was meer dan textiel alleen. Demografie, infrastructuur en economie 1814-1940” in *Tilburg stad met een levend verleden. De geschiedenis van Tilburg vanaf de steentijd tot en met de twintigste eeuw*, red. Cock Gorisse (Tilburg: Regionaal Historisch Centrum Tilburg, 2001): 267-297

Zie ook: P.J.M. van Gorp, *Tilburg, eens de wolstad van Nederland* (Eindhoven: Bura Boeken, 1987)

Zie ook: Kitty de Leeuw, “Katholiek, standsbewust en dorps? Cultuur, mentaliteit en zorg 1814-1940” in *Tilburg stad met een levend verleden. De geschiedenis van Tilburg vanaf de steentijd tot en met de twintigste eeuw*, red. Cock Gorisse (Tilburg: Regionaal Historisch Centrum Tilburg, 2001): 325-327

²⁵ Ad van den Oord, “Rooms en Tilburgs. Politiek en bestuur 1814-1940” in *Tilburg stad met een levend verleden. De geschiedenis van Tilburg vanaf de steentijd tot en met de twintigste eeuw*, red. Cock Gorisse (Tilburg: Regionaal Historisch Centrum Tilburg, 2001): 252

Zie ook: Kitty de Leeuw, 321-389

van Liefde en Fraters van Tilburg zich graag buiten de kloostermuren zien. Deze twee congregaties waren niet de enige die in de stad gevestigd werden. In een periode van zestig jaar - 1880 tot 1940 - kwamen er nog negentien kloosterordes bij. Missiewerk, armenzorg en "boetedoening" waren belangrijke onderwerpen in de ordes. Daarnaast waren er in Tilburg maar liefst drie bedevaartsoorden, waar pelgrims naartoe konden trekken. Eén daarvan was gericht op de bekende Tilburger, Peerke Donders.²⁶ Congregaties, broederschappen en patronaten probeerden de plaatselijke godsdienstzin en zedelijkheid van zowel jeugd als volwassenen te bewaken. Zij werden vooral opgezet om de Tilburgers van straat en uit de cafés te houden.²⁷

Tilburg werd in deze tijd omschreven als een erg katholieke stad, welke haar dorpse karakter ondanks de urbanisatie had weten te behouden. Patriarchale fabrikanten en geestelijken probeerden er macht uit te oefenen over de vele arbeiders. De gelovige "dwang" vanuit burgers en geestelijken werd gelegitimeerd vanuit het beschavingsoffensief dat de industrialisatie met zich mee had gebracht. Door de toenemende vrije tijd moest de Tilburgse volkklassse "bijgeschaafd" worden zodat zij deze tijd in alle zedelijkheid konden benutten. Door de verzuiling moest het leven der Tilburger zich compleet in de gemeenschap van de rooms-katholieke zuil afspeelen. "Gemeenschapszin" werd het belangrijkste doel en streven.²⁸

De skyline van Tilburg in 1905 met haar fabriek- en kerktorens. (Bron: BeeldOnline Regionaal Archief Tilburg, fotonummer 036528)

²⁶ Peerke Donders werd in 1809 geboren als zoon van een wever in Tilburg. Peerke trad toe tot de Orde der Redemptoristen en werd uitgezonden naar Suriname. Daar predikte hij het geloof en verzorgde de melaatsen. In 1887 overleed hij in Suriname en werd er ook begraven. Door zijn inzet voor het rooms-katholieke geloof werd Peerke in 1982 zalig verklaard. [PeerkeDonders.nl]

²⁷ Kitty de Leeuw, 321-389

Zie ook: Ad van den Oord (2007): 35-37

²⁸ Ibidem

Vooraf de kranten, de plaatselijke katholieke adviseurs en het lokale bestuur probeerden katholieke moraal en identiteit te verspreiden en behouden. Kapelaans Adrianus Verschure en W.J De Klijn²⁹ waren van mening dat in de twintigste eeuw de geestelijkheid ook haar pen moest gaan gebruiken om haar publiek te bereiken. Met dit ideaal in het achterhoofd gingen zij op regelmatige basis de kranten aanschrijven. In 1926 richtten zij zelfs het blad *Roomsch Leven* op. Dit blad was aanvankelijk bedoeld voor de parochiën, maar werd meer een ideologische spreekbuis van de Tilburgse geestelijkheid. Neutrale bladen, waarin de nadruk op sport en amusement lag, werden door hen als verwerpelijk gezien. Ook de bioscoop zou er meerdere malen in bekritiseerd worden.³⁰

Het roomse leven was in Tilburg dus overall aanwezig: op straat, in de kranten en natuurlijk ook in de aard van feesten als carnaval en kermis. Echter, de bezieling van het geloof verdween volgens Van den Oord vanaf de jaren tien langzaamaan. Vooral onder de arbeiders was dit goed merkbaar. Om de greep op deze klasse te houden werd er door de geestelijke leiders ontzettend veel van bovenaf opgelegd: zij bepaalden of feesten als de kermis doorgingen en op welke dagen er muziek- of toneelvoorstellingen gehouden mochten worden. Daarnaast werd er veel verboden qua vermaak, zoals openbaar carnaval, om moreel verval en overmatig drankgebruik tegen te gaan. Er was echter groot een verschil in hoe het amusement voor de volksklasse en voor de hoge klassen gereguleerd werd: vooral de lagere klassen waren er de dupe van.

2.2 HET CULTURELE LEVEN VAN TILBURG

Na de eeuwwisseling verbeterde het leven voor de Tilburgse volksklasse aanzienlijk. In 1901 werd de leerplicht ingevoerd en sindsdien doorliepen alle kinderen er de lagere school. Door de stijgende welvaart konden middenstanders en de lage sociale klassen zich naar de juiste mode kleden - zij het door goedkope confectiekleding -. Door de invoering van de achturige werkdag kregen de arbeiders ook meer vrije tijd en het plaatselijke amusement bloeide door en voor hen op. Enkel "lichaamsgeur, slechte adem en de lucht van ongewassen kleden verraadden [nog] een lage status"³¹, maar ook de manier waarop hoog en laag in Tilburg hun vrije tijd indeelden bleef ontzettend verschillend. De hogere standen vermaakten zich binnen de sociëteiten, terwijl de lagere standen de straat op trokken om daar feesten als kermis en carnaval te vieren.³²

De Tilburgse katholieke leiders wilden niets liever dan hun stempel op dit gehele culturele leven - zowel besloten als openbaar - drukken. Hun grootste angst was zedenbedreigende kunst - zoals naakten -, en vermaak plus het daarbij in contact komen met andere geloofsopvattingen. Door de achterdochtige houding van de plaatselijke clerus duurde het tot 1926 dat Tilburg haar eigen schouwburg kreeg. Dat was ontzettend laat voor zo een grote stad. Opvallend aan dit feit is dat Tilburg wel een schouwburg gehad had aan de Willem-II-straat, maar deze werd op last van de geestelijkheid in 1893 gesloten. Om "genotzucht en weelde" tegen te gaan - zo schreven de kranten -, werd er alles aangedaan om een heropening niet plaats te laten vinden. Een unieke gebeurtenis was dit te noemen.³³ Pas na de tentoonstelling "Stad Tilburg" in 1909 laaide de discussie weer op en werd er een plaatselijk comité opgericht om de

²⁹ Of W.J. De Klein, zoals in sommige krantenbronnen geschreven staat.

³⁰ Ad van den Oord (2007): 28, 39-40 & 72

Zie ook: Kitty de Leeuw, 321-389

³¹ Kitty de Leeuw, 328

³² Ibidem, 358-360

³³ Frans Kense, "De Schouwburg rond 1900" [14 februari 2011] *HetgeheugenvanTilburg.nl* - 09-03-2012 www.geheugenvanTilburg.nl/component/option,com_raadplegen/Itemid,11/id,1998/

heropening van de schouwburg te bespreken. Ten slotte was Tilburg nu de grootste stad van Brabant en moest ook zij een schouwburg hebben. De schouwburg liet echter heel lang op zich wachten en theatergezelschappen bleven genoodzaakt de sociëteiten of andere zalen aan te doen. De katholieke kranten durfden het keer op keer aan om de optredens aan te prijzen, ondanks de meningen van de geestelijkheid.³⁴

2.2.1 DE SOCIËTEITEN

In Tilburg bevonden de voornaamste podia voor vermaak zich in de plaatselijke sociëteiten, zoals de Nieuwe Koninklijke Harmonie (sinds 1843) aan de Stationsstraat en de Koninklijke Liedertafel "Souvenir des Montagnards" (sinds 1845) aan de Willem-II-straat. De gehele burgerij kon zich aansluiten bij de N.K. Harmonie, terwijl De Liedertafel enkel de rijkste en deftigste inwoners der stad duldde. Zo werden dirigenten en leden van een orkest daar op sociale stand aangenomen of afgewezen. Bij de sociëteit L'Echo des Montagnes (1867) in de Korvelse School sloot vooral de middenstand van die wijk zich aan. De Harmonie en De Liedertafel botsten geregeld: vanwege het standsverschil weigerden de sociëteiten samenwerking. Hun specialiteiten – respectievelijk muziek en zang – zouden een goede mix bieden voor gezamenlijk optreden. Dit kwam er echter nooit van.³⁵

De katholieken van Tilburg hielden streng toezicht op de vermakelijkheden in de sociëteiten: zo mocht er tijdens vastentijd geen toneel vertoond worden. Er werd zelfs geprobeerd om eind negentiende eeuw een totaalverbod op toneel in de stad door te voeren – voornamelijk omdat mannen en vrouwen samen op het toneel konden staan –. Dat is echter nooit gelukt en de strenge opvattingen van de geestelijke overheid verslaptten met de jaren. Ook muziekgezelschappen hadden het aanvankelijk moeilijk in Tilburg, aangezien zij geen kerkelijk muziek uitdroegen op orgels. Pas tegen de eeuwwisseling zagen parochiegeestelijken dat het beoefenen van muziek gepast was voor arbeiders en middenstanders. Zo kreeg bijna iedere parochie een eigen koor. De achterliggende gedachte was, dat muziek maken altijd nog beter was dan dobbelen in het café of dansen tot laat in de nacht. Helaas voor hen, bleef dansen in Tilburg maar tot 1902 verboden: voor die tijd moesten vrouwen herbergen en cafés voor het donker verlaten. Vele kroegen omzeilden dit probleem, door 's middags en tijdens de kermis dansdagen te houden. Populair werd het thé-dansant "Scala" in de jaren twintig, waar tot diep in de nacht gedanst werd.³⁶ Voor de katholieken bleef het echter een zonde, dat dansen met elkaar.³⁷

Zoals ook uit hoofdstuk 2.2.2 zal blijken werd er in praktijk veel verboden en gereguleerd in de wolstad, behalve voor de bovenlaag. Zij ging de strijd aan met de plaatselijke geestelijkheid, omdat zij wel gemengde bals wilden waarbij gedronken mocht worden. Omdat hun avonden in besloten kring in het sociëteitspand waren, konden maskerades en dansavonden daar wel plaatsvinden. Zulke besloten avonden waren ontzettend lastig te controleren. Waar de leden der sociëteiten kermis en carnaval in besloten kring vierden, gingen de gewone man en vrouw de straat op: zij werden nooit uitgenodigd voor een avond in de sociëteiten. Hun huizen waren veel te klein om bezoek te ontvangen, dus gingen ze naar het café waar zij tegen een kleine vergoeding in de "concertzalen" konden genieten van een voorstelling: steeds meer werden ook daar toneel-, variétéopvoeringen en bals gehouden.³⁸

³⁴ Frans Kense

³⁵ Kitty de Leeuw, 358-362

³⁶ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 24 augustus 1928

³⁷ Kitty de Leeuw, 358-362

³⁸ *Ibidem*, 358-364

2.2.2 KERMIS EN CARNAVAL

De katholieke geschiedenis van Tilburg bracht feesten als carnaval en de kermis voort. Deze aan de kerk gerelateerde feesten ondervonden eind negentiende eeuw flink wat kritiek van de liberalen, confessionelen en katholieken: zij probeerden controle over de feesten uit te oefenen doormiddel van zogenaamde beschavingsoffensieven. De jaarlijkse kermis van Tilburg werd na de industrialisatie dé bron van vermaak in de Brabantse stad. Arbeiders spaarden het hele jaar door om zich eens per jaar op de kermis compleet te laten gaan. De kermis viel in Tilburg bijna gelijk met de vakantieperiode van de arbeiders, dus zij zochten in hun vrije dagen vertier op het kermisterrein en in de omringende kroegen. Het was de enige vorm van vermaak die zij toentertijd hadden. De bovenlaag bezocht de kermis in de dagen waarop de arbeiders nog geen vakantie hadden en haasten zich daarna gauw weer naar de sociëteiten.³⁹

De “kermiszin der Tilburgers”⁴⁰ was in twintigste eeuw ontzettend groot te noemen: verzoeken om de kermis in te laten krimpen of zelfs geheel af te schaffen werden hier dan ook met handtekeningacties tegen gegaan⁴¹. Door de fabrieksarbeiders te Tilburg kon de kermis uitgroeien tot hoe zij nu is – de grootste van de Benelux.⁴² Doordat de arbeiders uit de ban sprongen tijdens hun enige week vrij, stond de kermis bijna gelijk aan overmatig drankgebruik. De Tilburgse kermis kreeg onder de plaatselijke geestelijke leiders een slechte reputatie en de discussies om haar af te schaffen of in te korten laaide eind negentiende eeuw op. Zo kenmerkte de kermis in 1899 zich door vechtpartijen en teveel drank, zo schreef de *Tilburgsche Courant*. Die misstanden waren christelijk Tilburg - volgens de anonieme schrijver - geheel onwaardig. Afschaffen achtte hij echter niet nodig, mits men zich tijdens de kermisdagen genoeg verheugde in de heer:

Neen zoon kermispretje in eer en deugd, dat geeft leven in de brouwerij van het menselijk leven, dat verruimt het hart zoo dikwijls gekweld door bange zorgen, dat verschaft levensmoed, levenskracht en levenslust, die wij in dit jammerdal zoo dikwijls noodig hebben.⁴³

In 1900 laaide de discussie van het afschaffen van de kermis wederom op, nu omdat zij haar functie als handelscentrum voorbijgestreefd was. Zoals bekend vond de kermis haar oorsprong in de kerkelijke wereld: het woord “kermis” is namelijk afgeleid van “kerkmis”, de jaarlijkse mis waarbij de bouw van de plaatselijke kerk herdacht wordt. Deze feestelijke herdenking bracht twee aspecten mee die leidde tot de kermis die men nu kent: handel en vermaak.⁴⁴ De handel was in Tilburg echter verschoven naar vaste gebouwen en ook de religieuze functie van de kermis was rond 1900 ver te zoeken. Volgens schrijver “K. V. H.” had de kermis hedendaags echter een hele andere, maar zeer belangrijke functie gekregen: zij kenmerkte Tilburg als stad en was een onderdeel van de weinige historie die zij had. Het Tilburgse volk zou volgens de

³⁹ Paul Spapens, “De kermiszin der Tilburgers. Hoe een dorpskermis uitgroeide tot een van de grootste kermissen van Europa” in *Kennis, kunstjes en kunnen. Kermis: de wondere wereld van glans en glitter*, red. Johanna Jacobs (Amsterdam: SUN, 2002): 105-121

Zie ook : Kitty de Leeuw, 362-364

⁴⁰ *Tilburgsche Courant*, 9 oktober 1912

⁴¹ Ibidem

⁴² ANP, “Grootste kermis Benelux in Tilburg van start” *Trouw* (22 juli 2012)

Zie ook: Paul Spapens, 105

⁴³ *Tilburgsche Courant*, 27 augustus 1899

⁴⁴ Peter Nissen, “Van kerkmis tot kermis: de kerkelijk-rituele oorsprong van profaan volksvermaak” in *Kennis, kunstjes en kunnen. Kermis: de wondere wereld van glans en glitter*, red. Johanna Jacobs (Amsterdam: SUN, 2002): 11-13

schrijver nooit ofte nimmer toestaan, dat hun kermis afgeschaft werd.⁴⁵ In 1912 bleek zelfs dat omliggende dorpen hun kermis uitgebreid hadden met het oog op de kermiszijn der Tilburgers.⁴⁶

De geestelijke leiders en de gemeenteraad wilden het zedeloze gedrag en de slechte reputatie van de kermis koste wat het kost tegengaan, ondanks het schriftelijk protest van de arbeiders. Net als in steden als Rotterdam werden er pogingen gedaan om de kermis af te schaffen of in te korten: deze pogingen faalden tot de Eerste Wereldoorlog uitbrak. Tijdens de mobilisatie mocht er van het leger namelijk geen kermis gevierd worden en ook in 1919 werd de kermis op het laatste moment afgeblazen. In 1920 werd besloten de kermis met drie dagen in te korten, tot vijf dagen, en werd zij tot 1936 compleet drooggelegd. Een Tilburger consumeerde in 1921 gemiddeld vijf liter alcohol per jaar: twee liter meer dan de gemiddelde Nederlander. Door de drooglegging steeg de verkoop van alcohol in de weken voor de kermis enorm. Daarnaast ontstond er tijdens de kermis een hele smokkelcultuur.⁴⁷

De slechte reputatie had ook haar invloed op de exploitanten die de kermis aan wilden doen. Bernardus Giezen ging vanaf 1895 met zijn draaimolen de kermissen in Nederland af. Rond 1919 besloot hij ook de Tilburgse kermis aan te doen, maar zijn schoonvader waarschuwde hem meteen. Tilburg had destijds de naam de stad te zijn met vechtersbazen en messentrekkers, waar “het bloed onder de vloer van de danstenten vandaan droop”⁴⁸. Giezen besloot ondanks de waarschuwingen van zijn schoonpa toch te gaan, maar op het laatste moment werd de kermis afgeblazen.⁴⁹

Ook het Tilburgse carnaval – of “Vastenavond” – werd gedomineerd door verboden en verordeningen. In Tilburg speelde het feest zich alleen op de avond voor het begin van de vasten af. Het bestond uit ruwe spelletjes met weerloze dieren zoals gansrijden en haanknuppelen. Ook ging men verkleed de straat op en gemaskerd dansen. De geestelijke overheid verbood vanaf 1857 het openbaar carnaval vieren en het feest kreeg vanaf die tijd een besloten karakter. In de stad van de “Kruikenzeikers”⁵⁰ werd het dragen van maskers en verkleedkledij verboden in tegenstelling tot vele andere gemeenten. Dit omdat de katholieke Tilburgers dit als “iets zeer eigenaardigs”⁵¹ ervaarden. Echter, het was vooral de kerk die het eigenaardig vond en de Vastenavondviering wilde uitroeien: voornamelijk omdat ook dit feest volgens hen gepaard ging met overmatig drankgebruik. Vele Tilburgers wilden het feest wel vieren en vertrokken naar Den Bosch, Breda of Antwerpen. Voor deze carnavalsvierders werden zelfs speciale busreizen georganiseerd en extra treinen ingezet.⁵²

In Tilburg werd qua vermaak dus ontzettend veel verboden of aan banden gelegd door de geestelijke leiders. Vooral de volksklasse werd hierdoor getroffen, omdat de hogere standen in besloten kring hun feesten konden vieren. Zoals Van der Velden en Thissen stelden, was de bioscoop tot 1930 het terrein van de allerkleinste man en ook de Tilburgse geestelijkheid

⁴⁵ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 26 augustus 1900

⁴⁶ *Tilburgsche Courant*, 9 oktober 1912

⁴⁷ Paul Spapens, 119

Zie ook: Kitty de Leeuw, 362-364

⁴⁸ H. Van Oers, “De draaimolen van B.M. Giezen” [27 april 2011] *Kermishistorie.nl* – 04-04-2012
www.kermishistorie.nl/html/draaimolen_giezen.html

⁴⁹ H. Van Oers

⁵⁰ Deze bijnaam kregen de inwoners van Tilburg omdat zij in kruiken hun urine opspaarden voor het wassen van wol voor de textielnijverheid. [www.kruikenstad.com]

⁵¹ *Tilburgsche Courant*, 20 februari 1917

⁵² “Geschiedenis van Carnaval: oorsprong van het carnaval” [1999-2012] *Kruikenstad.com* – 04-04-2012
www.kruikenstad.com/archief/geschiedenis-van-carnaval

Zie ook: Kitty de Leeuw, 362-364

Zie ook: Ad van den Oord (2007): 36-37

probeerde langzaamaan ook dit amusement te gaan reguleren. Hoe ze dit deden en hoe hierop gereageerd werd door de volksklasse, zal uitgebreid aan bod komen in deze thesis. Allereerst wordt de acceptatie van de bioscoop in Tilburg besproken om een zo compleet mogelijk beeld van de bioscoopcultuur te kunnen schetsen.

Het straatbeeld van Tilburg omstreeks 1915. Een poster van de "Apollo-Bioscope" hangt op de ruit van deze winkel. (Bron: BeeldOnline Regionaal Archief Tilburg, fotonummer 001536)

3. KERMISKLANTEN

De eerste sporen van “film”voorstellingen in Tilburg dateren uit januari 1899: iets meer dan drie jaar na de allereerste filmvoorstelling in Parijs van de gebroeders Lumière. In dat jaar deden zowel de “The American Bioscope” van Müller, de “Mutoscope” van de Nederlandse Biograaf- en Mutoscope Maatschappij en Karl Benner de stad aan: allen maakten gebruik van voorlopers van de latere filmprojectoren. Tot de Nederlandse bioscoopboom van 1911 trokken veel van zulke reizende cinematografen richting Tilburg: zowel tijdens de kermis eind augustus, begin september als in de rest van het jaar. Met indrukwekkende namen als “The American Bioscope” en “De Sprekende Bioscope” probeerden de bioscoopondernemers het publiek naar hun voorstellingen te trekken. De verschillende benamingen duiden op de gebruikte projecties en de kwaliteit van de attracties, waardoor ze onderscheiden konden worden van hun concurrenten.⁵³

Op donderdag 12 januari 1899 adverteerde de *Tilburgsche Courant* voor een “kunstavond” in de concertzaal van het koffiehuis van de heer Blerk. De heer Müller uit Utrecht kwam een dag later het Tilburgse publiek vermaken met een tweeledig programma: dit programma bestond allereerst uit een voordracht die begeleid werd door honderden lichtbeelden, waarna hij “The American Bioscope” aan het publiek introduceerde. Müller vertoonde met zijn reizende bioscoop de kroning van Koningin Wilhelmina op zes september 1898 in de Nieuwe Kerk te Amsterdam. Het publiek moest 50 cent betalen om deze voorstelling bij te wonen. Waarschijnlijk was dit de allereerste keer dat de inwoners van Tilburg zulke beelden konden gaan zien en de courant spoorde haar lezers dan ook aan te gaan kijken.⁵⁴

De “Mutoscope” van de Nederlandse Biograaf- en Mutoscope Maatschappij stond een paar maanden later tijdens de kermis in een pand aan de Heuvelstraat. In tegenstelling tot de voorstelling van de heer Müller, was een publiekelijk tonen van de mutoscoop niet mogelijk. Het was namelijk een eenpersoonsattractie en werkte als een *flip book*. Naast de “Mutoscope” stond op de kermis de biograaf van Karl Benner tegenover “Villa Nova” op Heuvel 2 en was “een der grootste aantrekkelijkheden”⁵⁵. Als we af moeten gaan op Paul Spapens heette deze onderneming “Théâtre Bioscope”.⁵⁶ Echter, in zowel de *Tilburgsche Courant* als de *Nieuwe Tilburgsche Courant* werd geen duidelijke notie van deze naam gemaakt, er werd enkel bericht gegeven over een “biograaf” die aanwezig zou zijn op de kermis. Deze biograaf was samen met de mutoscoop een uitvinding van de Amerikaan Herman Castler⁵⁷, maar met de biograaf konden wel beelden aan een groter publiek getoond worden. De biograaf projecteerde in tegenstelling tot de latere filmprojectoren 68mm in plaats van 35mm films.⁵⁸ Ook in 1900 was Karl Benner met zijn biograaf de enige die de stad aandeed. Dit jaar zowel op de kermis, als tijdens een speciale vrouwenavond voor de dames van de Nieuwe Koninklijke Harmonie in juli.⁵⁹ Over de aard van voorstellingen en de kosten hiervan, werd niets in de kranten vermeld.

⁵³ Guido Convents, *Van Kinetoscoop tot café-ciné. De eerste jaren van de film in België 1894-1908* (Leuven: Leuven University Press, 2000): 229

⁵⁴ *Tilburgsche Courant*, 12 januari 1899

⁵⁵ *Tilburgsche Courant*, 31 augustus 1899

⁵⁶ Paul Spapens, 116

⁵⁷ Guido Convents, 169

⁵⁸ *Ibidem*, 246

⁵⁹ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 22 juli 1900 en 12 augustus 1900

Het jaar 1901 vertelt ons gelukkig iets meer over de voorstellingen in Tilburg. Toen verscheen Carmine Riozzi met zijn "Reuzen American Bioscope" voor het "eerst [...] der stede"⁶⁰. Hij bood het Tilburgse publiek levendige fotografieën, waarvoor de toegangskaartjes dertig, twintig en tien cent per rang kostten. Op woensdagmiddag was er de kinder- en familievoorstelling, welke om drie uur begon. Volgens een artikel in de *Tilburgsche Courant* van donderdag 28 augustus werd van deze bioscoop op de kermis "een druk gebruik gemaakt [...]"⁶¹. Niet alleen op de kermis was er in 1901 een bioscoop te vinden in Tilburg, ook Louis van der Brekel probeerde in zijn concertzaal "Villa Nova" een graantje mee te pikken. Dit jaar verscheen daar namelijk "Hommersons Electro Biograaf" en wel op zondag vijftien december. Hommerson en zoon kwamen het publiek vermaken met "volksvoorstellingen" welke twee uur duurden en drie keer op een avond vertoond werden. Er waren twee rangen die vijftwintig en vijftien cent kosten, voor kinderen was de prijs altijd tien cent.⁶² Hommerson en zoon waren geen onbekenden in de reizende bioscoopwereld: zij stonden sinds enkele jaren ook op de kermis van Utrecht, waar zij films over de Zuid-Afrikaanse oorlog toonden, maar ook over de intocht van de Koningin te Utrecht.⁶³ Het is aannemelijk dat dergelijke beelden ook in Tilburg vertoond werden. Volgens de Tilburgse couranten bleef Hommerson de Tilburgse kermis tot 1906 met zijn bioscoop aandoen, daarna werd er bericht gegeven van verscheidene Hommersons die attracties als roddelbanen exploiteerden op de kermis.⁶⁴

In 1902 stond de toentertijd immens populaire en bekende "Alber's Spreekende Electro Bioscope" van de gebroeders Albert op de kermis. Al vanaf 1889 trokken Willy Mullens en broer Albert onder de naam Albert Frères door Nederland. Voor de broers waren de filmvoorstellingen in Tilburg bijna een "thuiswedstrijd" aangezien zij hun filmatelier in Breda gevestigd hadden.⁶⁵ Het werd de nummer één attractie op de kermis. Volgens de *Nieuwe Tilburgsche Courant* werd "het programma zeer verdienstelijk afgewerkt"⁶⁶ en droeg de bioscoop "ieders tevredenheid"⁶⁷ weg. Deze tevredenheid werd echter pas bereikt nadat de broers de eerste twee nummers van hun oorspronkelijke programma geschrapt had "zoodat thans ieder, groot en klein, deze voorstellingen zonder bezwaar kan bijwonen [...]"⁶⁸. Volgens het katholieke blad bleken de voorstellingen namelijk "minder onschuldig" dan voorheen gedacht. Vertoond aan het publiek werden door de gebroeders Albert "spreekende" opera's, blijspelen en actualiteiten in vier voorstellingen per avond – om zes, half acht, negen en tien uur –.⁶⁹ Sommigen van deze actualiteiten waren door de broers zelf opgenomen. De bioscoop bleek een groot succes en iedere avond waren alle rangen helemaal bezet. De kosten per rang waren vijftig cent voor de eerste, twintig voor de tweede en vijftien voor de derde en laatste rang. Kinderen betaalden vijftwintig, vijftien en tien cent. De voorstellingen waren viermaal per avond: om zes uur, half acht, negen uur en half elf vonden deze plaats. Het publiek verliet telkens met voldoening de zaal, aldus de *Nieuwe Tilburgsche Courant*.⁷⁰ Volgens de advertentie van de broers was hun

⁶⁰ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 27 augustus 1901

⁶¹ *Tilburgsche Courant*, 28 augustus 1901

⁶² *Nieuwe Tilburgsche Courant*, zaterdag 14 december 1901

⁶³ Bert Hogenkamp, "De reizende bioscoop" *Utrechtproject.nl* – 04-04-2012

www.utrechtproject.nl/bioscoopgeschiedenis

⁶⁴ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 22 februari 1906 en *Tilburgsche Courant*, 25 juli 1911

⁶⁵ Frank van der Maden, 27-28

Zie ook: meerdere artikelen/archieven op Stadsarchief.breda.nl

⁶⁶ *Tilburgsche Courant*, 3 september 1902

⁶⁷ *Ibidem*

⁶⁸ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 3 september 1903

⁶⁹ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 30 augustus 1902

⁷⁰ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 4 september 1902

bioscoop "een volledig overzicht der hedendaagse kunstgeschiedenis"⁷¹ te noemen. Tot 1910 bleven de gebroeders Mullens voorstellingen op de Tilburgse kermis geven, maar ook in zaaltjes van bijvoorbeeld de N.K. Harmonie in januari 1905 en oktober 1910.

In januari 1905 had de "Aethera Bioscope" van J.H. Martelhoff voorstellingen op maandag 27 en dinsdag 28 augustus gegeven in "Villa Nova". Er waren twee rangen bij deze voorstellingen van 25 en 15 cent, voor zowel kinderen als militairen gold een halve prijs. Vertoond werden lachtaferelen, lichtbeelden met voordracht en als "klapper" beelden van een optocht van Utrechtse studenten.⁷² Uit een kort stuk van dezelfde krant bleek dat het niet de eerste keer was dat een cinematograaf deze concertzaal aanded. Volgens de schrijver was het zeer groots dat deze bioscoop Tilburg aanded, omdat Martelhoff reeds in Utrecht, Rotterdam en 's-Hertogenbosch veel succes had geboekt met zijn voorstellingen. Naast "Alber's Sprekende Bioscope" en de "Aethera Bioscope" waren er ook tijdens de kermis "wederom"⁷³ sprekende opnamen te zien in "Villa Nova" door de heren Soesman en Zwaaf.⁷⁴ Onbekend is echter wat deze opnamen precies inhielden.

Nagekomen Advertentie.

Concertzaal VAN BLERK

Vrijdag 13 Januari 1899.

KUNSTAVOND

te geven door den Heer

MÜLLER

uit Utrecht.

PROGRAMMA:

1e Afdeling:

Eene reis van Amsterdam naar en door Indië, waarbij volkeren, plaatsen en merkwaardigheden bezichtigd worden, alles toegelicht door een interessante lezing en opgeleisterd door 100 prachtige lichtbeelden met schoone voordracht.

2e Afdeling:

The American Bioscope of verbeterde kinematograaf, de levendige fotografie der kroningsfeesten te Amsterdam voorstellende, waarbij tot slot: een sensationummer. (3863)

Zie verder de strootbiljetten.

AANVANG 7 UUR.

Entrée 50 cent.

BIOSCOPE.

Concertzaal „VILLA NOVA”

bij den Heer LOUIS v. d. BREKEL.

Maandag 27 en Dinsdag 28 Januari

Extra Voorstellingen

met de **AETHERA BIOSCOPE** of
Levende Photographiën.

Geen trilling. Heldere beelden.

Voorstellende:

Aankomst van H. M. de Koningin en Prins Henrik. — Transvaalsche oorlog. — Lachtaferelen. — Stille beelden met voordrachten. — Een reis door Frankrijk (50 photo's). — Tot slot: Maskerade optocht der H.H. Studenten te Utrecht, 25 Juni 1901.

Aanvang half zes, zeven uur en half negen.

1e rang 10, 15. 2e rang 10, 15.

Kinderen en militairen half geld.

Let wel: Iedere bezoeker ontvangt de beide voordrachten cadeau.

De Directie,

3357 J. H. MARTELHOFF & Co.

Voor de eerste maal
in Tilburg.

Geheel nieuwe uitvinding.

ALBER'S

sprekende Bioscope

Uitvinding van Louis Lumière, Lyon.
Geëxploiteerd Parijsche tentoonstelling.

Gepatenteerd voor Nederl. en België.

Men ziet en hoort magtspelen, bijspelen, rooverspelen, Opera's, alles van het nieuwste en beste.

Niet alleen LEVEND maar tevens ook SPREKEND

Speciaal opgenomen door de Heeren ALBERT de aankomst der Heeren **BOBBEN-GHNBRAALS** te Rotterdam en den Haag.

Sprekende opname van de Heeren **SOESMAN** en **ZWAAF** alom bekende Duettisten. In hunne nieuwe Oresties, die dit jaar wederom werkzaam zijn in Café „VILLA NOVA”.

Ik maak het geëerde publiek van Tilburg opmerkzaam alsdat ik voor de eerste maal deze stad met mijne iarielting bezoeke en dat hetgeen ik

Advertenties van de allereerste filmvoorstellingen waarvan het publiek in Tilburg kon gaan genieten (Bron: *Tilburgsche Courant*, 12 januari 1899 - *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 25 januari 1902 - *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 3 september 1903)

⁷¹ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 27 augustus 1902

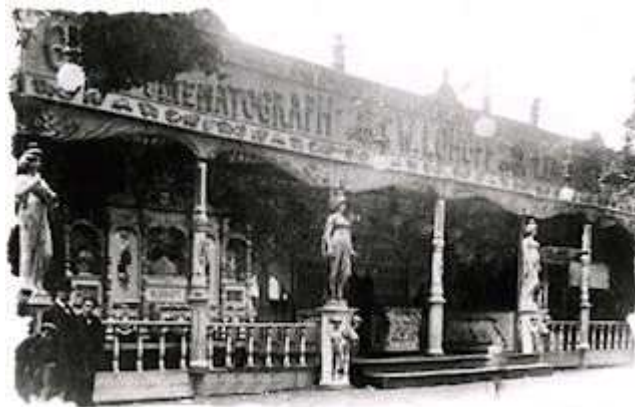
⁷² *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 25 januari 1902

⁷³ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 3 september 1903

⁷⁴ Ibidem

Een jaar later stond Riozzi wederom op de kermis, samen met de “Grande Cinematographe” van Wilhelm Lohoff.⁷⁵ Lohoff vertoonde volgens advertenties de laatste gebeurtenissen in binnen en buitenland: hij was één van de eerste cinematografen die ook daadwerkelijk in zijn advertenties en flyers aangaf welke gebeurtenissen het publiek bij hem kon gaan bekijken. Deze gebeurtenissen waren rooms getint, met bijvoorbeeld beelden van Paus Pius X. Donderdag drie september 1903 verscheen er een recensie in de *Tilburgsche Courant* over de voorstellingen die Lohoff in Tilburg gaf: “in plaats van kunstlicht wordt in Lohoffs cinematograaf door middel van electriciteit eene buitengewone scherpte en duidelijkheid der beelden verkregen”⁷⁶. Vooral het sensatiestuk ALI-BABA⁷⁷ werd door de schrijver geprezen en minutieus uit de doeken gedaan. Zo een gedetailleerde beschrijving van een voorstelling was in de Tilburgse couranten nog niet eerder gegeven en dit stuk kan dan ook als de eerste echte Tilburgse recensie gelden van een filmvoorstelling. Dit was het eerste en tevens laatste jaar dat Lohoff Tilburg aandeed, maar voor het jaar 1904 stonden gelukkig weer nieuwe reizende cinematografen klaar.

Waar Wilhelm Lohoff in Tilburg geprezen werd om zijn voorstellingen, waardeerde in Utrecht niet iedereen zijn voorstellingen qua inhoud. “Gefopte dromen, Verraderlijke inktvlakken, plafonddansen enz. verheffen niet. Waarom keurt de commissie die hier recht toe heeft de stukken niet af? Of bestaat zulk eene commissie niet?”⁷⁸ stond er geschreven in een ingezonden stuk naar het *Utrechts Dagblad*. Deze schrijver had voor de allereerste keer in zijn leven een filmvoorstelling meegemaakt en was duidelijk niet onder de indruk van wat hij zag.⁷⁹

De “Grande Cinematograph” van Wilhelm Lohoff rond 1903. (Bron: Kermishistorie.nl)

Bij de eerste generatie bioscoopexploitanten die Tilburg aandeden – Riozzi, Hommerson en Albert Frères – stonden in hun advertenties de uitvindingen die zij op bioscopisch gebied exploiteerden centraal. De inhoud van de films die vertoond werden was nog niet belangrijk: het ging het publiek enkel om de bewegende beelden en niet om wie deze gemaakt had of wie er in meespeelden. Een bioscoopprogramma bestond uit meerdere onderdelen, zoals lichttaferelen waarbij foto's op doek geprojecteerd werden en korte filmpjes van nog geen vijf minuten. Zoals uit de onderneming van de Albert Frères blijkt gingen productie, distributie en vertoning hand in hand: de Mullens maakten filmpjes en vertoonden deze ook in hun eigen bioscoop. Omdat de

⁷⁵ *Tilburgsche Courant*, zaterdag 15 augustus 1903

⁷⁶ *Tilburgsche Courant*, 3 september 1903

⁷⁷ ALI BABA ET LES QUARANTE VOLEURS, Ferdinand Zecca: Frankrijk, 1902

⁷⁸ *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad*, 22 november 1905

⁷⁹ Bert Hogenkamp

bioscoopconcurrentie op het kermisterrein nog niet zo hevig was, konden de bioscoopexploitanten goed rondkomen van hun vertoningen.⁸⁰ Een standplaats op de Tilburgse kermis kostte in 1902 bijvoorbeeld maar 345 gulden, welke in vier jaar tijd verdubbelde tot 756 gulden.⁸¹ Door die prijsstijgingen en de komst van de vaste bioscopen, werd een reizende onderneming steeds minder aantrekkelijk. De vermakelijkheidsbelasting was geen issue in Tilburg: men ging pas in 1909 afvragen of het betalen van deze belasting wenselijk was en in 1911 besloot men de kermisexploitanten er niet mee te belasten. De vermakelijkheidsbelasting werd in de stad voornamelijk ingevoerd om uithuizing tegen te gaan: kermisexploitanten waren maar eens per jaar in de stad en betaalden daarnaast al standgeld.⁸²

De reisbioscoop van Lohoff was typerend voor de overgang van de eerste, naar de tweede generatie van bioscoopexploitanten. Door de toenemende concurrentie op het gebied van projectie-uitvindingen stond de naam van de uitvinder niet meer centraal in advertenties, maar die van de filmvertoner. De films die er gedraaid werden en de inhoud daarvan werden belangrijk en toonaangevend voor een bepaalde bioscoop: dit is terug te zien in de recensie die Lohoff kreeg toen hij Tilburg aanded. De nadruk begon te liggen op amusement en niet meer op het feit dat er bewegende beelden vertoond werden: het publiek kwam voor de films, niet voor de uitvinding. Deze amusementtendens paste geheel bij de functie die de kermis toentertijd uitdroeg. Rond de eeuwwisseling steeg het inkomen der Nederlanders en werd de vraag naar amusement veel groter. De tweede generatie besloot daarom ook groots uit te pakken met hun bioscoop en het een geheel nieuwe attractie op de kermis te maken. De reisbioscoop werd aanzienlijk groter, voorzien van draaiorgels en andere tierelantijnen die het publiek moesten trekken. Waar bioscoopadvertenties rond de eeuwwisseling nog onopvallend waren, werd er door de tweede generatie in de kranten en met affiches groots uitgepakt. De films werden wel vijf tot tien minuten lang en door deze eenakters werd het programma veel gevarieerder. Alledaagse beelden, variété en fictie vormden belangrijke onderdelen binnen het programma.⁸³ Waar het publiek in voorheen haar voorkeur tijdens de voorstellingen duidelijk lieten blijken – in de beginperiode van bioscoopvoorstellingen werd regelmatig vanuit het publiek gescandeerd een bepaalde film nog eens te draaien -, werkte dat nu niet meer. Doordat de nadruk lag op afzonderlijke films, werden deze leidend in affiches en advertenties: zo kon de exploitant het publiek duidelijk maken dat hij elke dag iets nieuws had. Het filmpubliek was kritischer geworden en wilde niet twee keer dezelfde film zien.⁸⁴

Van de sprekende film waarmee de “Alber’s Bioscope” – en later Alex Benner - adverteerde, was in Tilburg nog geen sprake. De wens om geluid en film te combineren was niets nieuws, al heel snel na de komst van de film werden er geluidsfilmtechnieken ontwikkeld. Zo introduceerde Thomas Edison in 1895 de “Kinetophone”: dit was een fonograaf - die voor muziek zorgde - gekoppeld aan de kinetoscoop. Regelmatig verschenen er nieuwe combinaties waarbij een grammofoon film begeleidde, maar door problemen met synchronisatie en volume bleef de zwijgende film standaard.⁸⁵ Tilburg maakte daardoor pas in 1929 kennis met de echte

⁸⁰ Frank van der Maden, 22-34

⁸¹ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 29 maart 1902 en *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 22 februari 1906

⁸² *Tilburgsche Courant*, 30 januari 1912

⁸³ Frank van der Maden, 22-34

⁸⁴ Ibidem

⁸⁵ James Douglas, “A Brief History of Cinematic Sound” [September 2001] *Webfuse.cqu.edu.au* – 16-05-2012 www.webfuse.cqu.edu.au/Courses/2008/T2/COMM12023/Resources/Study_Guide/Sound_BB/douglas-sound.pdf

Zie ook: Albert Helman, *De geluidsfilm* (Rotterdam: W.L. en J. Brusse’s uitgeversmaatschappij, 1933)

geluidsfilm⁸⁶ en tot die tijd werden filmvoorstellingen begeleid door muziek. Een mengeling van klassiek en populair werd het publiek voorgeschoteld. De muziek werd zodanig aangepast aan de beelden die er vertoond werden. De explicateur zorgde daarnaast voor tekst en uitleg bij de stomme films, waardoor hij vaak het boegbeeld en de attractie van een bioscoop werd. De muziek en explicateur waren er om het publiek bezig te houden tijdens de voorstelling, zij het niet altijd op esthetische wijze waardoor ook zij ten tijde van het bioscoopvraagstuk veel kritiek ontvingen.⁸⁷

Het jaar 1904 bood volgens de *Tilburgsche Courant* de beste cinematograaf die de stad tot dan toe aangedaan had, namelijk Alex Benner met zijn elektrisch verlichtte bioscoop. “Meermalen gaven de heeren Albert Frères, Lohoff en anderen met hunne bioscope voorstellingen, doch zooals wij die bij Benner zagen, zijn hier voorzeker nog niet gegeven”⁸⁸, aldus de krant. Benner bleef tot 1909 vaste prik op de Tilburgse kermis en ontving ieder jaar weer veel lof. Zelfs toen de concurrentie almaar toenam schreven de kranten dat “onder de tegenwoordig talrijke inrichtingen op Bioscopisch gebied [...] de Bioscope van Benner een hooge plaats in”⁸⁹ nam. Hij verscheen zowel op de kermis, als in de zalen van bijvoorbeeld de Nieuwe Koninklijke Harmonie buiten het seizoen.⁹⁰

En die concurrentie voor Benner was in Tilburg inderdaad niet mis te noemen: vanaf 1905 kwamen steeds meer reizende bioscopen die vochten om de aandacht van het Tilburgse publiek. Na drie jaar afwezig te zijn geweest, verschenen de Alberts Frères in 1905 weer in Tilburg: zowel op de kermis als met hun “Reuzen-Winter-Tournee” in de N.K. Harmonie aan de Stationsstraat.⁹¹ In november van datzelfde jaar vertoonde de “Electro Bioscope Parisien” van L.G. Tewe voorstellingen in de Koninklijke Liedertafel “Souvenir des Montagnards”. Deze zaal zou hij tot 1907 tijdens enkele maanden van het jaar blijven bezoeken.⁹²

In 1906 verscheen in de R.K. Gildenbond de “Tilburgsche Bioscoop”. Ondanks dat de naam het doet vermoeden, was dit nog geen echte Tilburgse bioscoop: deze bioscoop was er namelijk maar voor een maandje en zou daarna doortrekken naar andere steden, waar de naam dan waarschijnlijk weer aan de plaats aangepast werd.⁹³ Ook werd er voor de eerste maal door een inwoner van Tilburg, zelf de heer Bakker, een bioscoop geëxploiteerd in de R.K. Gildenbond. De entree voor deze “Electro Bioscope” kostte voor het publiek een schamele tien of twintig cent. De vertoningen liepen jammer genoeg niet altijd op rolletjes: soms werd het publiek zo jolig van de voorstellingen dat explicateur Jansen zijn werk niet meer kon doen en halverwege de avond stopte.⁹⁴

Toen Jean Desmet in 1908 met zijn “Imperial Bio” naar Tilburg kwam introduceerde hij voor het publiek een nieuw soort voorstelling op de zondagen: de Gala-Elitevoorstelling, waarbij er voor tien cent extra op een kaartje voor de aanvang van de voorstelling een plaats in de bioscoop gereserveerd kon worden. Deze elitevoorstellingen vonden plaats in de deftigste sociëteit van Tilburg: de Koninklijke Liedertafel. De eerste voorstelling van Desmet op zondag 9 februari 1908 verliep echter niet zonder problemen, omdat “de vertooning der beelden niet

⁸⁶ Feij van “Cinophoon” had in 1911 al beslag weten te leggen op een voorloper van de geluidsfilm.

⁸⁷ Frank van der Maden, 22-34

⁸⁸ *Tilburgsche Courant*, 1 september 1904

⁸⁹ *Tilburgsche Courant*, dinsdag 30 augustus 1909

⁹⁰ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 25 oktober 1906

⁹¹ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 15 februari 1905

⁹² *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 25 april 1907

⁹³ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 20 november 1906

⁹⁴ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 30 maart 1906

zonder gebreken was door een defect aan de machine"⁹⁵. Niettemin was het publiek onder de indruk van de beelden die ondanks het grote bioscoopaanbod klaarblijkelijk nooit eerder vertoond waren in Tilburg, wat een flinke pre was.⁹⁶

Niet iedere inwoner van Tilburg was blij met het grote aanbod aan bioscoopvoorstellingen. De vergunninghouders van de Nieuwe Koninklijke Harmonie beklagden zich in een ingezonden stuk over de bioscoop van Albert Frères in hun sociëteit. Deze sociëteit mocht maar 30 dagen per jaar open zijn voor publiek: deze limiet was volgens hen echter al in een half jaar verstreken en tot hun verbazing stonden er nog meer publiekelijke voorstelling op de agenda. Mocht het bestuur van de Harmonie maling hebben aan hun brief, dan zouden de vergunninghouders naar de gemeente en Gedeputeerde Staten stappen. Onbekend is hoe en of dit geschil opgelost was, maar de N.K Harmonie bleef tot 1944 openbare bioscoopvoorstellingen geven.⁹⁷

Door het grote aanbod aan bioscoopvoorstellingen werd voor het Tilburgse bioscooppubliek de wijze waarop film geprojecteerd was een maatstaaf voor de geslaagdheid van een voorstelling. Dit bleek uit enkele recensies in de Tilburgse couranten: "Doch velen hebben altijd nog antipathie tegen eene bioscope, omdat de projecties vaak te veel trillen en flikkeren. De heer Benner heeft deze bezwaren glansrijk weten te overwinnen, zoodat hier van die hinderlijkheden weinig of geen sprake is"⁹⁸ en "Onafscheidelijk aan een bioscope verbonden trillingen, waarmede de beelden op het doek worden geworpen, en waardoor het oog zich spoedig vermoeid gevoelt, hier van geen beteekenis waren, dan is het hoogstwaarschijnlijk, dat den heer de Bakker, ofschoon reeds vele dergelijke inrichtingen bestaan, een toenemend succes zal ten deel vallen"⁹⁹.

De vertoners die Tilburg aandeden in de periode van 1899 tot 1908 waren er maar tijdelijk: zij huurden een standplaats op de kermis of een zaal in café of sociëteit. Zij vertoonden vooral leerzame natuurstudies, korte actualiteiten of humoristische filmpjes. Vooral Koninklijke en katholieke onderwerpen waren naast komische en dramatische schetsen populair in Tilburg. De beelden werden ingekleurd en vergezeld door muziek of commentaar om de beelden te laten "spreken" en het publiek versted te doen staan. In 1905 werd er voor de eerste maal in Tilburg zelf gefilmd door Karl Benner. Gepredikt werd in de couranten dat de bioscoopvoorstellingen in Tilburg zedig en leerzaam moesten zijn: vandaar de aanpassingen die de Alberts Frères maakten toen zij daar kwamen vertonen. De bioscoop in Tilburg was in 1908 zodanig geaccepteerd, dat de derde generatie – de exploitanten van de vaste bioscopen - er aan de bak kon.

⁹⁵ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 15 februari 1908

⁹⁶ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 18 februari 1908

⁹⁷ *Tilburgsche Courant*, 17 november 1908

⁹⁸ *Tilburgsche Courant*, 31 augustus 1905

⁹⁹ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 2 januari 1906

KERMIS TILBURG.
Standplaats HEUVEL.

**BENNER'S SPREKENDE
BIOSCOOP.**

Prachtvolste inrichting dezer Branche
Dagelijks gedurende de Kermt
SCHITTERENDE VOORSTELLINGEN.

Over de 500 verschillende opnamen o. a.
Napoleon Bonaparte, en roman d'Amour Boortroep, De Oelbarde Kat,
15000 mijlen onder Zee naar de beroemde roman van Jules Verne.
De Parade op 19 April 11. ter eere van Z. K. H. Prins HENDRIK
in de Malakka te 's-Gravenhage.

De begrafenisplechtigheid van den **WED. Adriaan Heer Baron
VAN HAAREN THOE SLOOTEN** te 's-Gravenhage.
De Woudwachter met zijn ontvoerde haasvink.
De Wildleven. — Het beroemde middagspel. — Miss Kay, de lachkoningin
Miss Lucille, de beroemde Waterkoningin.
Melano Apato, de geliefde Grootvader, zilver van Ernst Raach.

Begravenis **PAUL KRUGER**, Oorspronkelijke oprichter dezer Bioscoop.

VIJF MINUTEN AAN DE TELEFOON
SPREKENDE OPNAME.

Donsal, beroemde ballon van de Falles Bergte te Parijs. Sprekende opname
Ieder uur buitengewone groote Voorstelling,
terwijl 's namiddags ten 2, en 3 ure extra
buitengewone groote

Kinder- en Familie-Voorstellingen
zullen plaats hebben, met een voor de jeugd
gearrangeerd programma.

PRIJZEN DER PLAATSEN:
1e Rang 50 ct., 2e Rang 30 ct., 3e Rang 20 ct.
Kinderen beneden 10 jaar op alle Rangden half geld.

Ziek beheld in de guest aanbevolend.
Met hoogachting.

ALEX BENNER, DIRECTEUR.

**Zaal der Koninklijke Liedertafel
„Souvenir des Montagnards”**

THE IMPERIAL BIO.
Direction **JEAN DESMET.**

Grand cinematograph. Ateliers artistiques à Bruxelles.
Aanstaande Zondag 16 Februari en volgende
Zondagen wederom
groote Gala-Elite Bioscopevoorstelling

PRIJZEN DER PLAATSEN:
1e Rang 75 ct., 2e Rang 50 ct., 3e Rang 30 ct.
Bureau 7 uur. Aanvang 8 uur.

Plaatsbespreking van 12—3 uur à 10 ct. extra.

3 uur Bioscope. 5000 Meters film.
's Middags 3 tot 5 uur:
eene buitengewone Kinder- en Familie-Voorstelling
met speciaal gearrangeerd programma.

Entrée voor kinderen: 5000

1ste Rang 25 ct. 2e Rang 15 ct. 3e Rang 10 ct.

**„De begrafenis van Z. M. den
Koning en Z. K. H.
den Kroonprins van Portugal.”**
zal mede vertoond worden.

DE ELECTRO BIOSCOPE PARISIEN.
Directie **L. G. TEWE,**
zal van Zaterdag 11 Nov. tot
en met 15 November

werkzaam zijn in de Koninklijke Liedertafel „Souvenir des
Montagnards” met zijn geheel nieuwe Bioscop, met geheel nieuwe projecties.
Alle opnamen die de Directeur voorstelt zijn geheel nieuw en nog nooit te Tilburg
vertoond geworden.

Zondag Kinder- en Familievoorstelling van 2 tot 4 ure,
verder van 5 tot 7 ure en van 8 tot half elf ure.

De volgende dagen voorstelling des avonds van 8 tot 10½ ure.
Woensdagmiddag van 5 tot 7 ure **GROOTE KINDER- en
FAMILIE-VOORSTELLING.**

In de twee Kinder- en Familie-Voorstellingen wordt gegeven het nieuwste
nieuws voor kinderen, Klein Duimpje en de 7 dwergen.

In beide Kindervoorstellingen vermindering van prijzen.
Hopende met een druk bezoek vereerd te mogen worden, verblijf minzaam
aanbevolend.

Prijzen der plaatsen 1ste rang f 0,75, 2de rang f 0,50, 3de rang f 0,35
Toegankelijk voor leden en niet leden (3592)

L. G. TEWE.

Advertenties van Alex Benner, Jean Desmet en L.G. Tewe in de couranten. (Bron: *Tilburgsche Courant*, 1 september 1904 – *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 15 februari 1908 – *Tilburgsche Courant*, 12 november 1905)

4. DE “TILBURGSCHЕ BIOSCOPE”

Rond 1910 nam het succes van de rondreizende bioscopen af. Dit kwam niet doordat de interesse van het publiek voor film afnam: zij bleek juist zo populair dat de eerste “vaste” bioscopen in Nederland hun intrede deden. De opkomst van deze blijvende bioscopen was rond 1906 al langzaam zichtbaar, maar de echte *boom* in Nederland was in de jaren 1910 en 1911. Het houden van voorstellingen in gebouwen was niets nieuws – dit gebeurde al in 1896 – maar het verschil was dat de permanente bioscopen speciaal ingericht waren voor filmvoorstellingen en voorstellingen niet meer sporadisch, maar op geregelde basis waren. Door het succes van de reisbioscopen probeerden deze nieuwe exploitanten met verschillende filmpakketten steeds opnieuw hetzelfde publiek aan te trekken. Hierdoor werd er in steden als Tilburg een permanent filmpubliek gecreëerd: de belangrijkste voorwaarde voor het slagen van de vaste bioscoop. De derde generatie bioscoopondernemers was geboren.¹⁰⁰

Deze generatie kenmerkte zich volgens Van Der Maden door een achtergrond in de horeca of amusementssector, zoals het theater. Het succes van de reisbioscopen tijdens kermissen bracht hen op het idee om bioscoopvoorstellingen in een vast pand te gaan geven. Deze bioscoopvoorstellingen waren in provinciegebieden bijna altijd ingebed in ander vermaak, zoals in de zaal van een café of concertruimte. Door de komst van vaste elektriciteitscentrales ter stede en de mogelijkheid om films te huren bij distributeurs als Jean Desmet en Pathé Frères werd de overgang van reizend naar vast vergemakkelijkt.¹⁰¹

De reizende bioscoop werd door de vaste bioscopen weggeconcurrerd: de kosten voor het huren van een standplaats en het continu rondtrekken wogen niet meer op tegen de inkomsten die behaald werden. Enkel in steden waar de vaste bioscoop geen voet aan de grond kreeg, kon zij nog floreren: soms zelfs tot de Tweede Wereldoorlog. Ook het theater bemerkte de concurrentie van de vaste bioscopen, doordat zij naast film ook toneel en cabaret in hun voorstellingen incorporeerden. Waar er met de reizende bioscoop te Tilburg enkel op bepaalde momenten in het jaar en in maximaal twee bioscopen naar film gekeken kon worden, veranderde dat drastisch door de vaste bioscopen.¹⁰² Filmvoorstellingen waren nu permanent aanwezig in de steden: in Tilburg tegen het eind van het jaar 1911 naar drie vaste bioscopen gegaan worden en werd de opening van nog twee in de kranten aangekondigd.

In Tilburg was het Johannes Bernardus¹⁰³ Devenijns die het aandurfde om de eerste vaste bioscoop te beginnen. Zijn hotel-café-restaurant “De Lindeboom” op Heuvel 78 was het sociale hart van Tilburg te noemen. Zo werden er meerdere malen per jaar door notarissen publiekelijke verkopen van panden gehouden of konden nieuwe leden van bijvoorbeeld de vereniging “Amicitia” zich bij kastelein Devenijns opgeven.¹⁰⁴ Al in 1905 werden er in het café filmvoorstellingen van onder andere “The New Edison Bioscope and Cinematograph” gegeven¹⁰⁵.

¹⁰⁰ Frank van der Maden, 38-52

Zie ook: Ivo Blom, *Jean Desmet and the early Dutch film trade* (Amsterdam: University Press, 2003): 89-91

Zie ook: Thunnis van Oort, “Bevangen door de bioscoopkoorts. Nieuwe vormen van vermaak in oostelijk Gelderland” in *Gelderland 1900-2000*, red. J. Bosmans, B. Boersema, F. Keverling Buisman, A. Schuurman, B. Straalen, M. Wingens & D. Verhoeven (Zwolle: Waanders, 2006): 83-84

¹⁰¹ Frank van der Maden, 39

¹⁰² Ibidem, 39-52

¹⁰³ Of Piet zoals in bronnen van het Regionaal Archief Tilburg staat. In de kranten wordt er echter altijd gesproken over J.B. Devenijns.

¹⁰⁴ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 23 januari 1909

¹⁰⁵ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 11 oktober 1905

In 1907 was in de zaak van Devenijns tevens een concertzaal gevestigd – vermoedelijk in café of restaurant – , waar optredens van variétégezelschappen plaatsvonden. Deze optredens werden tussendoor vergezeld door bioscoopvoorstellingen van “Theatre Flora” van Anton Nöggerath uit Amsterdam.¹⁰⁶ In oktober 1908 kwam Nöggerath wederom voor twee dagen naar de zaal van Devenijns, die toen bekend stond als “de Schouwburg”, ondanks dat Tilburg deze niet had.¹⁰⁷ Waarschijnlijk waren de voorstellingen van Nöggerath nog een testronde voor Devenijns, want in diezelfde maand verscheen er een bericht in de *Nieuwe Tilburgsche Courant* dat de gemeenteraad ging stemmen of er een vaste bioscoop in de zaal mocht komen. De gemeenteraad keurde de vestiging van deze bioscoop halverwege oktober goed en het Tilburgse publiek kon nu iedere zondag gaan genieten van voorstellingen in hun eigen stad voor vijftig cent op de tribune en dertig en twintig cent voor de overige rangen. Op zaterdag en soms de derde donderdag van de maand was er een familievoorstelling voor tien, vijftien en twintig cent per rang.¹⁰⁸

De namen waaronder de bioscoopexploitatie in de zaak van Devenijns plaatsvond waren allereerst “Royal Bioscope” en “De Lindeboom Bioscope”, maar deze werden al snel vervangen door de “Tilburgsche Bioscope”. Devenijns was degene die zorg droeg voor de bioscoop – naast directeur was hij ook explicateur – en hij kreeg vanaf het begin af aan dan ook veel lof voor zijn voorstellingen. Het Tilburgse publiek was zeer enthousiast, zo blijkt uit een ingezonden stuk van april 1909. De heer Devenijns liet “niets onbeproefd om de Bioscope meer populair te maken”¹⁰⁹ en “moge de bioscope dan ook meer en meer bezocht worden, opdat het den heer Devenijns de moeite loont, die hij zich door deze kunstinrichting steeds getroost”¹¹⁰.

Devenijns vertoonde films als *DE HAND GODS*¹¹¹, actualiteiten zoals de doop van Prinses Juliana en komische nummers als *MIJN BROEK IS GESCHEURD*¹¹². Ook werden er *live* optredens door komieken gehouden, waarbij de voordrachten afgewisseld werden door korte bioscoopfilmpjes. Tijdens de kermis van 1909 werd er door komiek Jos de Winter een parodie gemaakt op de tentoonstelling “Stad Tilburg”, getiteld *TILBURGSCH E MUIZEN MET EN ZONDER STAARTEN*¹¹³ en vertoond in Tilburgs eigen bioscoop. De bioscoop van Devenijns was er echt puur voor het Tilburgse publiek, omdat altijd “op het programma nummers voorkomen, die speciaal voor Tilburgers aantrekkingskracht zullen hebben [...]”¹¹⁴. Zo gingen de opbrengsten van de Paasvoorstellingen in 1909 geheel naar mevrouw Van Veen, omdat zij net weduwe geworden was en in geldnood zat. Ook gaf Devenijns op bepaalde zondagen gratis voorstellingen onder het mom van “reclamedag”: consumpties waren op die dag wel iets duurder en verplicht. Verder sloot hij deals met de plaatselijke sigarenhandelaren, die na een bepaalde afname van hun producten gratis bioscoopkaartjes weggaven aan het winkelend publiek. Ook gaf hij schoolkinderen vrijkaartjes van vijf cent, waardoor zij zijn bioscoop konden gaan bezoeken.¹¹⁵ Door het zo creëren van goodwill en goede P.R. werd de eerste echte Tilburgse bioscoop een groot succes.

Niet iedereen was blij met het succes van Devenijns, herinnerde de Tilburgse journalist Pierre van Beek zich in 1979. In de bioscoop van “Den Div” zoals hij in de volksmond genoemd

¹⁰⁶ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 19 oktober 1907

¹⁰⁷ *Tilburgsche Courant*, 27 oktober 1908 en *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 28 oktober 1908

¹⁰⁸ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 18 november 1908

¹⁰⁹ *Tilburgsche Courant*, 29 april 1909

¹¹⁰ *Ibidem*

¹¹¹ *THE MILLS OF THE GODS* - D.W. Griffith, Verenigde Staten: 1909

¹¹² Onbekend

¹¹³ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 28 augustus 1909

¹¹⁴ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 01 september 1909

¹¹⁵ *Tilburgsche Courant*, 24 december 1908

werd, verschenen af en toe wat pikantere titels, zoals DE DOCHTER VAN DEN KERMISREIZIGER¹¹⁶ en EEN HEER EN EENE DAME IN DE GROT VAN AZURA AFGELOERD^{117,118}. Vanaf eind 1911 kreeg Devenijns ook veel kritiek te verduren vanuit de katholieke zuil te Tilburg toen hij zijn bioscoop tot de "Apollo-Bioscope" omdoopte.

Op 31 januari 1911 maakte Devenijns via de *Tilburgsche Courant* de opening van deze "nieuwe" bioscoopсалon bekend. Deze bevond zich nog steeds in zijn "schouwburgzaal" en iedere avond - behalve nu op de zondag - werden er voorstellingen vertoond. Duitse bioscoopondernemers, waaronder J. Laudan, hadden de zaal gekocht en de "Apollo-Bioscope" was geboren. De Duitse ondernemers werden hoogstwaarschijnlijk mede-eigenaar en Laudan zelf bediende de filmprojector. De architect Van Domburg pakte in vijf dagen de oude zaal aan: "de tribune is geheel in rood fluweel gestoken, tal van elektrische kronen werpen haar schitterend licht tegen de fraai gedecoreerde wanden, terwijl groen en bloemen aan den ingang den bezoeker als het ware tot binnentreden nooden"¹¹⁹. Vertoond in deze bioscoop werden uitsluitend films van Pathé Frères, zoals DE HUISKNECHT¹²⁰ en in 1916 werden er ook films van de Hollandia Fabriek gedraaid. Op 1 april 1911 was de feestelijke opening van deze nieuwe bios.¹²¹

De ramen van de "Apollo-Bioscope" op de Heuvel worden rond 1915 gesierd met filmposters.
(Bron: BeeldOnline Regionaal Archief Tilburg, fotonummer 000776)

¹¹⁶ Onbekend

¹¹⁷ Onbekend

¹¹⁸ Pierre van Beek, "Toen Tilburg de eerste films zag" *Het Nieuwsblad van het Zuiden* (21 december 1979)
Zie ook: Regionaal Archief Tilburg, archiefnummer 399: *Collectie documentatie Tilburg*

¹¹⁹ *Tilburgsche Courant*, zaterdag 1 april 1911

¹²⁰ Onbekend

¹²¹ *Tilburgsche Courant*, zaterdag 1 april 1911

Waar de “Tilburgsche Bioscope” drie rangen kende, had de “Apollo-Bioscope” er vier: het balkon voor vijftig cent, daarna kostte de rangen vijfentwintig, vijftien en tien cent. Kinderen mochten voor half geld binnen – met een minimum van tien cent – en plaatsbesprekingen kostten tien cent extra. Bij het kaartje hoorde ook een programmagids, welke bij entree opgehaald kon worden. Op zondagen lagen de prijzen voor de onderste drie rangen hoger: op vijfendertig, vijfentwintig en vijftien cent. De inrichting was luxer dan voorheen: fauteuils met klepzittingen en armleuningen sierden het interieur. Op 23 september verscheen er een bericht in de krant dat de Duitse ondernemers de zaal verlaten hadden en de “Apollo-Bioscope” werd nu weer alleen geëxploiteerd door Devenijns. Hij werd wederom directeur en explicateur, maar trok ook Gustaaf de Jong – regisseur en explicateur – aan om het Tilburgse publiek te vermaken. Tijdens de kermis vertoonden Devenijns en de Jong met hun “Apollo-Bioscope” opnamen van de Tilburgse kermis en haar bezoekers.¹²²

Tot 1911 jaar was Devenijns’ bioscoop de enige in Tilburg waar het filmpubliek wekelijks naartoe kon. Karl Benner en de Alberts Frères deden de stad met hun reizende bioscopen maar sporadisch aan. In 1911 waren zij compleet verdwenen en de oorspronkelijke ondernemers richtten zich daarna op andere attracties, zoals de carrousel en het reuzenrad waarmee zij de kermis te Tilburg nog wel jaarlijks aandeden. Voor Tilburg zou het verdwijnen van de reisbioscopen geen gemis worden, want eind 1910 verscheen het volgende bericht in de krant:

Wanneer onze inlichtingen juist zijn, zou er [...] sprake van zijn op het ruime perceel aan de Zomerstraat, waar vroeger de firma Jansen-Gram haar magazijnen had, een vaste Bioscope op te richten. Wanneer dat waar zou zijn, kan men toch niet meer zeggen, dat Tilburg alleen in belastingdruk grootsteedsch wordt! [...] ¹²³

Deze inlichtingen waren correct, want eind 1911 stonden er drie vaste bioscopen in Tilburg en volgens de *Nieuwe Tilburgsche Courant* van 26 oktober 1911 stonden er nog twee aanvragen gepland. Aan vaste bioscopen dus geen gebrek in Tilburg! “Nog eentje... en de avonden in de week zijn juist bezet”¹²⁴, aldus de schrijver. De aanwezige bioscopen, “Apollo”, “Nova” en “Cinophoon” deden het erg goed, want zij hadden iedere avond uitverkochte zalen.¹²⁵

Bioscope “Nova” op Heuvel 2 had op 23 september 1911 haar grote galaopeningsvoorstelling. J. Laudan – één van de Duitsers die voorheen werkzaam waren bij “Apollo” – had zijn apparatuur bij de bioscoop van Devenijns ingepakt en was “Nova” begonnen in de voormalige concertzaal van “Villa Nova”.¹²⁶ Films als HET ZEVENDE GEBOD, DE GENADIGE HEER en DE ZENDINGSBODE¹²⁷ werden er vertoond voor dertig, twintig en tien cent per rang. Devenijns zal een jaar later niet meer rouwig geweest zijn om dit vertrek, want de apparatuur van Laudan geraakte op woensdag 6 februari 1912 defect en de zaal waarin “Nova” zich bevond brandde tot de grond af. Het café was verzekerd, de apparatuur van Laudan met een waarde van 600 gulden echter niet.¹²⁸ Het Tilburgse filmpubliek was hier zo van geschrokken, dat de politie bij de “Apollo-Bioscope” ging controleren of hun aangeleverde films wel onbrandbaar waren. Devenijns maakte van deze situatie handig gebruik en adverteerde daarna in verscheidene

¹²² *Tilburgsche Courant*, 14 september 1911

¹²³ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 8 oktober 1910

¹²⁴ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 26 oktober 1911

¹²⁵ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 27 november 1911

¹²⁶ *Tilburgsche Courant*, 23 september 1911

¹²⁷ EYE OF CONSCIENCE – Selig Polyscope Company, Verenigde Staten: 1911. Herkomst van DE GENADIGE HEER en DE ZENDINGSBODE zijn onbekend, werden door Jean Desmet gedistribueerd.

¹²⁸ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 8 februari 1912

kranten over de brandveiligheid van zijn apparatuur en films: een steek onder water naar zijn oude partner toe.¹²⁹

Laudan zou Tilburg echter nog niet verlaten en maakte zijn rentree op bioscopisch gebied in 1912. Hij probeerde vanaf maart dat jaar een “bioscope modern” op te zetten en het was voor bemiddelde Tilburgers mogelijk om aandeelhouder te worden van deze bioscoop. Zijn bioscoop “Palace” met ruimte voor 400 man zat op de plek van het oude “Nova” en had op zaterdag 24 augustus 1912 tijdens de kermis haar eerste voorstelling. Deze verliep goed en “zoolang als de directie stukken blijft vertoonen waarnaar eenieder, hetzij groot of klein, gerust kan gaan kijken, zal een dergelijke inrichting met succes werkzaam zijn”¹³⁰. En de bioscoop hield zich goed aan de katholieke normen, waar zij tijdens de Advent op werkdagen geen bioscoopvoorstellingen zou geven. Tot de officiële opening na de kermis vertoonde zij zelfs maar één keer in de week film, alleen op de zondag.¹³¹ Directie en explicatie waren in handen van J.F. Onstee en – hoogstwaarschijnlijk - verzorgde Laudan de voorstellingen nog steeds zelf. De prijzen lagen op vijfenvijftig, drieëndertig, tweeëntwintig en elf cent, wat erop duidt dat de bioscoop dus vier rangen had.¹³² Na de opening waren er op zaterdag, zondag en maandag filmvoorstellingen. Net als bij “Apollo” werden er hier films vertoond van cinema Pathé Frères, zoals DE BALKANORLOG^{133,134}

De zaal van “Villa Nova” waarin de bioscoop van Laudan zich vestigde. (Bron: Pierre van Beek, 1979)

¹²⁹ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 10 februari 1912

¹³⁰ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 26 augustus 1912

¹³¹ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 7 oktober 1912

¹³² *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 6 juni 1914

¹³³ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 28 oktober 1912

¹³⁴ LA GUERRE DANS LES BALKANS – L. Gaumont, Frankrijk: 1912

Op zondag 5 november 1911 werd in een verbouwde zaal van de Nieuwe Koninklijke Harmonie de bioscoop "Cinophoon" geopend: de directie was in handen van de heer H.J. Feij. De bioscoopzaal was volgens de *Nieuwe Tilburgsche Courant* zeer netjes verlicht en verwarmd en dus klaar om het Tilburgse publiek te ontvangen. De openingsvoorstelling verliep niet geheel soepel: volgens de krant duurde deze te lang – van acht tot twaalf uur 's avonds – en moest de persoon die de projector bediende nog veel leren. Ook was het spreektoestel van de explicateur kapot gegaan, wat een grote teleurstelling was voor het publiek.¹³⁵ In "Cinophoon" werden films als ONTERFDE VAN HET GELUK en DE VRIEND ALS DETECTIVE¹³⁶ vertoond. Daarnaast had de bioscoop een "elite-program" bestaande uit vijf humoristische, drie natuur- en drie levend-sprekende opnamen. Feij had dus de hand weten te leggen op één van de allereerste geluidsfilmprojecties en programmeerde deze sprekende beelden als zijnde "elitair" in zijn bioscoop. Kosten waren zestig cent voor de loge, veertig en vijftwintig voor de andere twee rangen. Soms voegde "Cinophoon" bij zijn advertenties in de couranten een coupon, waarmee de lezer korting op de kaartjes kon krijgen. Films die in "Cinophoon" vertoond werden kwamen vanuit een filmverhuurcentrale te Leipzig.¹³⁷

Het kwam regelmatig voor dat de filmvoorstellingen die in Tilburg gegeven werden, slecht van kwaliteit waren door onervaren operateurs, zoals bij de opening van "Cinophoon". Om het publiek zoveel mogelijk tevreden te stellen, maar voornamelijk ook uit veiligheidsoverwegingen, moest iedereen die de projectoren bediende een gemeentelijk diploma behalen voordat zij aan het werk gingen. De commissaris van de brandweer, technisch directeur van de elektriciteitsfabriek en een plaatselijke bioscoopdirecteur namen het examen af.¹³⁸ Onbekend is vanaf wanneer het verplicht was dit diploma te halen, maar het zou goed kunnen dat de invoer ervan samenhang met de brand in "Villa Nova" van 1912.

Natuuroppnames, actualiteiten zoals het spoorweg ongeluk te Breda en films als SLACHTOFFER VAN DEN ALCOHOL¹³⁹ werden in de eerste vaste bioscopen van Tilburg vertoond. Deze laatste film draaide tijdens de kermis van 1911, zowel in de bioscoop van Devenijns als in de reisbioscoop van Benner op het kermisterrein en was een grote hit.¹⁴⁰ Middels aanplakbiljetten en uitgebreide programmagidsen welke in Tilburg verspreid werden, probeerden de directeuren de inwoners naar hun bioscoop te lokken.¹⁴¹ Vaak werd het publiek teleurgesteld, omdat de bioscopen zo populair waren dat zij geen plaats meer in hun zalen hadden en dus toegang geweigerd werd. Ook de katholiek getinte couranten spraken vol lof over de bioscopen en raadden meerdere malen in hun artikelen de burgers van Tilburg aan, een bezoek aan deze bioscopen te brengen. Meerdere malen plaatsten zij in de rubriek "verscheidenheden" artikelen over de exacte werking van bioscoopapparatuur welke "aan het publiek zulke buitengewone voorstellingen te doen zien als in werkelijkheid op het doek gebracht worden"¹⁴². Echter, eind 1911 veranderde de toon in de bladen door een ruzie tussen de KSA en J.B. Devenijns: de bioscoopoorlog te Tilburg was langzaamaan begonnen.

¹³⁵ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 6 november 1911

¹³⁶ ONTERFDE VAN HET GELUK: Drama uit het leven van een prins in drie akten. "Deze film is de schoonste, welke tot nu toe de kinematografie te zien gaf". Onbekende echte titel en herkomst. DE VRIEND ALS DETECTIVE: spannende criminele roman van onbekende afkomst. [*Nieuwe Tilburgsche Courant*, 5-12-11]

¹³⁷ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 2 december 1911

¹³⁸ Regionaal Archief Tilburg, archiefnummer 871 - Gemeentebestuur (deel II). Periode van 1908 tot 1920 is in bewerking en helaas niet in te zien geweest.

¹³⁹ LES VICTIMES DE L'ALCOOL – Gérard Bourgeois, Frankrijk: 1911

¹⁴⁰ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 28 augustus 1911

¹⁴¹ *Tilburgsche Courant*, 21 oktober 1912

¹⁴² *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 30 maart 1910

Tilburgsche Bioscope.
Zondagavond **VRIJ BIOSCOPE**
7 uur.
RECLAME-DAG.
Pracht-Program.
Verhooging van consumptie met 2 cent
en verplichtend.
Kinderen worden niet toegelaten. 2681

Profiteer!
Wie voor een kwartje sigare
koopt in de sigarenmagazijn
van
KONINGS-TREDEWIS
ontvangt cadeau
een
Toegangs-bewijs
voor de BIOSCOPE "D. L. de
boom". 79 7

Met goede P.R. probeerde Devenijns het Tilburgse publiek warm te laten lopen voor zijn bioscoop. (Bron: *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 19 november 1909 - *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 2 januari 1910)

Op 6 februari 1912 brandde de zaal van "Villa Nova" waarin bioscoop "Nova" zich gevestigd had tot de grond toe af. Een vrouw en twee mannen poseren voor de camera te midden van het puin. (Bron: BeeldOnline Regionaal Archief Tilburg, fotonummer 020972)

5. DE BIOSCOOP ALS BRON VAN INKOMSTEN

In het begin van de twintigste eeuw mochten Nederlandse gemeenten belasting op openbare vermakelijkheden gaan innen. Aanvankelijk was deze belasting er “ten voordele der armen”¹⁴³, maar al snel werden er algemene uitgaven mee gedekt. Allereerst werden de toegangsprijzen van toneel- en muziekvoorstellingen door het lokale bestuur hiermee belast. Zo moesten Rotterdammers die een avond wilden dansen in “Dans Salon Desmet” één à twee cent belasting per kaartje betalen. Met de komst van vaste bioscopen rees bij gemeentebesturen de vraag of de bioscoop ook belast kon gaan worden, omdat zij nu een amusementswaarde droeg. In Amsterdam varieerde deze belasting rond 1910 van 0,15 tot 0,25 cent, afhankelijk van rang en kosten per kaartje. Door de populariteit van de bioscoop liep de belasting al snel op en werd er vaak wel twintig procent per kaartje gevraagd.¹⁴⁴

In Tilburg was men vrij laat met het invoeren van de vermakelijkheidsbelasting. Pas rond 1909 ging de gemeenteraad zich er überhaupt afvragen of zo een belasting wenselijk was. Er werd een commissie gevormd die na uitgebreid onderzoek een verordening op zou stellen. Afgaan op andere steden wilden de raad niet, want deze “verschillen alle te veel, dan dat men hiermede veel nut zou kunnen doen”^{145,146} De ontwerpverordening waar burgemeester Godefridus Raupp zelf de leiding over had liet twee jaar op zich wachten. Opmerkelijk was dat in deze verordening zwart op wit geschreven stond dat men besloten had de belasting in te voeren “ter beteugeling van overmatig bezoek van vermakelijkheden en daaruit voortvloeiende uithuizigheid [...]”¹⁴⁷. Veel raadsleden waren bang dat de invordering duurder zou zijn dan de opbrengsten. Maar volgens de burgemeester hoefden ze daar niet voor te vrezen door de grote hoeveelheid aan bioscoopvoorstellingen die er in de stad gegeven werd. In december 1911 werd de verordening aangenomen.¹⁴⁸

Het pas zo laat invoeren van de belasting, bracht voor het Tilburgse amusementspubliek veel voordelen met zich mee. Zo kon Devenijns met zijn “Apollo-Bioscope” gratis voorstellingen organiseren, maar ook goedkoop kaartjes weggeven. Na de invoering was het helaas uit met de pret. De voorzitter van de Nieuwe Koninklijke Harmonie – H. Blomjous-Kofman – was het niet eens met de inning. Hij was van mening dat “hare sociëteit geen openbare inrichting van maatschappelijk verkeer is”¹⁴⁹ en dus geen belasting van openbare vermakelijkheid hoefde af te dragen aan de gemeente. Een geschil tussen het bestuur van de Harmonie en de gemeente ontstond nadat er in de zaal van de Harmonie een toneelvoorstelling gegeven was, waarbij introducés meegebracht werden. Deze introducés moesten toegangsgeld betalen en dus moest er op die som belasting geïnd worden. Dit was niet gebeurd en beide partijen verschenen voor de rechter.¹⁵⁰

¹⁴³ Annemarieke van Schaik, e.a., “Tentoonstelling op de Gok” *Impost* jaargang 17, nummer 47 (december 2009): 16

¹⁴⁴ Piet Dirckx, “144 Jean Desmet. Archief 1896-1956” [mei 2011] *Filmdingen.wordpress.com* - 22-05-2012 www.filmdingen.files.wordpress.com/2011/10/144-jean-desmet-zonder-inleiding.pdf

Zie ook: Annemarieke van Schaik, e.a.

¹⁴⁵ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 29 oktober 1909

¹⁴⁶ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 29 oktober 1909

¹⁴⁷ *Tilburgsche Courant*, 2 maart 1911

¹⁴⁸ *Tilburgsche Courant*, 30 januari 1912

¹⁴⁹ *Tilburgsche Courant*, 18 december 1914

¹⁵⁰ Ibidem

Onduidelijk is hoeveel procent van de entreegelden de Tilburgse houders van amusementgelegenheden in de beginperiode af moesten gaan staan aan de gemeente. Vermoedelijk was dit tien procent. Pas in 1919 verscheen er voor de eerste maal iets over de hoogte van gemakbelasting in de raadsverslagen en Tilburgse couranten. In 1919 stegen de uitgaven der gemeenten, waardoor besloten werd de belasting op openbare gemakbelastingen toe te laten nemen. Volgens burgemeester en wethouders was deze belasting in tegenstelling tot omringende plaatsen en dorpen niet bijzonder hoog te noemen en kon daarom wel aangepast worden. In 1917 bedroeg de opbrengst van de gemakbelasting 9.937 gulden, in 1918 was dit al 17.697 gulden – ongeveer 29 cent per inwoner –. Verwacht werd dat in 1919 de grens van 20.000 gulden gepasseerd zou worden, waarbij vooral in de laatste periode van het jaar een opbrengst van 3.000 gulden per maand geraamd werd. B&W wilde met het oog op de uitgaven de belasting met 100 procent doen toenemen – naar 20 procent –, om in 1920 een opbrengst van 40.000 gulden te kunnen behalen. B&W was van mening, dat de verhoging niet extreem was en ook de inrichtingen der vermaak niet zou hinderen.¹⁵¹ De bioscoophouders dachten hier echter heel anders over en schreven de kranten aan na deze gigantische stijging, maar daarover later meer.

De voornaamste reden voor de bestuurders van Tilburg om de belasting op gemakbelastingen in te voeren, was het beperken van de mate waarin haar burgers de zalen der amusement op zouden zoeken. Toen de belasting niet hoog genoeg bleek en het publiek de bioscopen binnen bleef stromen, was er maar één oplossing: de belasting zo hoog maken, dat de burgers niet meer gingen en de bioscoophouders hun zaak niet draaiende konden houden. Zo ver kwam het in Tilburg gelukkig net niet...

¹⁵¹ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 5 november 1919

6. “VOOR TIEN CENTEN GIF IN KUNNEN ZUIGEN”

Door de explosieve groei van vaste bioscopen verschoof de bioscoop van het kermisterrein het “dagelijks leven” van de Nederlandse burger binnen. Voor veel Nederlanders was dit een hele omslag: zij keken angstig tegen het gebeuren aan omdat de bioscoop primair geen onderwijzende functie meer had, maar “prikkelde” door haar amusementswaarde.¹⁵² In de maand december van het jaar 1911 verschenen er in de Tilburgse couranten meerdere teksten waaruit katholieke onrust jegens de bioscoop als vermakelijkheid bleek. Zij waren afkomstig van de rooms-katholieke geestelijkheid van Tilburg zelf, welke van mening was dat de kwaliteit van de voorstellingen de laatste tijd snel in waarde gedaald was en zij waarschuwde het Tilburgse katholieke publiek daarvoor.¹⁵³ Door de stijging van de inkomsten na de eeuwwisseling, hadden Tilburgers meer te besteden: de vraag naar amusement groeide en groeide. In de kerken te Tilburg werd gewezen op de onverzadigbare drang naar het aandoen van de bioscoop en de verderfelijkerheid van toneel – vooral operette –.¹⁵⁴

Het eerste geluid tegen de bioscoop waar het Tilburgse publiek kennis van kon nemen, was een stuk in de *Nieuwe Tilburgsche Courant* op 10 mei 1911. Hierin noemde de Duitse Frits Engel de bioscoop “de gevaarlijkste van alle smaakbedervers”¹⁵⁵. Engel was van mening dat één van de meeste geniale uitvindingen ooit de jeugd nu bedierf met “prikkellectuur” en compleet aan haar opvoedkundigheid voorbij was gegaan. In diezelfde week verschenen er in de *Nieuwe Tilburgsche Courant* artikelen over steden in Frankrijk en Duitsland die de bioscoop ook als zorgenkindje erkent hadden en maatregelen troffen: bioscoopvoorstellingen na acht uur ‘s avonds werden bijvoorbeeld voor kinderen onder de vijftien jaar verboden.¹⁵⁶ Snel hierna zouden ook de Tilburgse couranten de mening overnemen dat er voorwaarden aan het bioscoopbezoek moest zitten. Zo werd de komst van een roomse bioscoop in Rotterdam en in steden als Heerlen in de Limburgse mijnstreek door de *Nieuwe Tilburgsche Courant* toegejuicht. Het was wel een dure oplossing, stelde de krant, maar er kon niets teveel gedaan worden om de zeden van jong en oud zo goed mogelijk te bewaken.¹⁵⁷

De toon was gezet en de eerste duidelijke onvrede met de bioscoopcultuur van de stad Tilburg zelf dateert uit december 1911. Tijdens een vergadering van de Rooms-katholieke Vereniging “Onderlinge Ontwikkeling” werd door enkele leden der vereniging geopperd dat de afgevaardigden van hun vereniging naar de Katholieke Sociale Actie moesten stappen, door de niet “kiesche” vertoningen van enkele bioscopen in Tilburg.¹⁵⁸ De KSA was een katholieke organisatie die in 1903 opgericht werd om sociale problemen binnen de zuil op te lossen. Rond 1922 had deze organisatie 200 plaatselijke comités, waarvan één in Tilburg.¹⁵⁹ Over de vergadering van de vereniging “Onderlinge Ontwikkeling” werd verslag gedaan in de krant, waarbij duidelijk werd dat zowel de filmvoorstellingen bij Devenijns als die van de N.K.

¹⁵² Frank van der Maden, 34-52

¹⁵³ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 11 december 1911

¹⁵⁴ Ibidem

¹⁵⁵ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 10 mei 1911

¹⁵⁶ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 17 mei 1911

¹⁵⁷ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 22 november 1911

¹⁵⁸ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 4 december 1911

¹⁵⁹ Instellingen en personen, “De Katholieke Sociale Actie” *Historici.nl* – 04-04-2012

www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/Socialezekerheid/instellingen_en_personen/show/KatholiekeSocialeActie

Harmonie werden bekritiseerd door deze rooms-katholieke vereniging. Na de berichtgeving over deze vergadering stroomden de klachten binnen over het ontbreken van goede en leerzame uitvoeringen te Tilburg, zowel door de geestelijkheid als haar “gewone” katholieke burgers. In de fabrieksstad kwamen de klachten echter niet vanuit de hoek van de arbeiders. Een “bezorgde” – en anonieme – Kapelaan die de kranten aanschreef schoof de schuld namelijk juist af op het fabriekswezen. De bioscopen werden destijds als goedkope ontspanningsmogelijkheden gezien vooral voor de arbeiders.¹⁶⁰ Het arbeidersleven zou de tere katholieke kinderzieltjes bezoedelen door de bioscoopvoorstellingen die er voor hen gearrangeerd werden. De Kapelaan riep ouders op hun kinderen extra in de gaten te houden en winkeliers niet meer te adverteren voor voorstellingen die indruisten tegen het godsdienstige leven.¹⁶¹

Ook waarschuwde de “geestelijke overheid” de gelovigen te Tilburg voor toneel, operettes en bioscoopvoorstellingen tijdens de Adventtijd. Gedrieën waren deze vormen van vermaak volgens de geestelijken van leerzame naar onzedelijke ontspanning uitgegroeid, zo schreven zij in de kranten. Vooral de bioscoop moest wegens “hartstochtelijk bezoek”¹⁶² aan banden gelegd worden. Volgens de geestelijken moesten verstandige ouders hun kinderen niet naar de bioscoop laten gaan, omdat deze van invloed is op hun gedrag. Om hun punt extra duidelijk te maken, beraamden de plaatselijke verenigingen – zoals de R.K. Vereniging, De KSA, Eer en Deugd en de Derde Orde – een grootse actie tegen de bioscopen.¹⁶³

En men bleef de kranten aanschrijven. In een stuk getiteld “Is het zoo erg?” werden films te Tilburg besproken en bevestigend antwoord gegeven op de gestelde vraag. De film ZONDIGE LIEFDE¹⁶⁴ bijvoorbeeld, welke in de Nieuwe Koninklijke Harmonie gedraaid was, werd volgens de auteur door katholieke Tilburgers als puur walgelijk en zedenbedervend gezien. Ouders met kinderen zwoeren nooit meer een bioscoop binnen te stappen na het zien van deze film. De auteur van het stuk was van mening dat het “keurige” Tilburgse publiek deze voorstelling niet kon waarderen. Hij was dan ook compleet verbaasd toen het overgrote deel in de zaal applausseerde bij het overspel en de uiteindelijke zelfmoord van de man welke in de film te zien waren. De politie in de zaal deed volgens de schrijver niets aan de ongepaste voorstelling, terwijl hij als katholiek de beelden duidelijk in strijd vond met de katholieke zedelijkheden.¹⁶⁵ Zulke echtscheidingen en zelfmoorddrama’s werden als “schetsen uit het leven” voorgesteld aan de massa van burgerij en arbeiders, zo stelde hij. Door de katholieken werd het treurig geacht dat filmfabrikanten hun taak als “volksopvoeders” zo slecht op zich namen en de massa bezoedelde. Had de massa niet genoeg aan natuurstukken, vroegen zij zich af, moeten zij vergiftigd worden door sensatiedrama’s?¹⁶⁶ De bioscoop ging van een manier tot ontspanning over naar iets om te vrezen. Voornamelijk omdat de katholieken er geen greep meer op konden krijgen.

Directeur H. Feij van de bioscoop “Cinophoon” in de N.K Harmonie zag de kritiek op de bioscoop niet met lede ogen aan en schreef aan de plaatselijke commissie van de KSA of zijn bioscoopvoorstellingen door hen gekeurd konden worden. Secretaris Lambert G. De Wijs van de plaatselijke KSA (en lid van de N.K. Harmonie¹⁶⁷) reageerde hier niet positief op, omdat zij geen

¹⁶⁰ Judith Thissen en André van der Velden, 52-61

¹⁶¹ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 11 december 1911 en *Tilburgsche Courant*, 14 december 1911

¹⁶² *Tilburgsche Courant*, 11 december 1911

¹⁶³ Ibidem

¹⁶⁴ SUNDIGE LIEBE - Emil Albes, Duitsland: 1911

¹⁶⁵ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 14 december 1911

¹⁶⁶ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 4 april 1912

¹⁶⁷ Pierre van Beek, “In 1830 was ‘Het Ven’ nauwelijks bebouwd” *Het Nieuwsblad van Het Zuiden* (10 juli 1974)

onderhandelingen wilden aangaan met een bioscoop die tijdens de Advent voorstellingen had gegeven. Daarnaast was de plaatselijke commissie geen zedenpolitie en vond meneer De Wijs dat de heer Feij als katholiek zelf goed moest weten wat er vertoond kon worden in Tilburg. In zijn schrijven stelde hij zelfs dat bioscoopvoorstellingen volgens de plaatselijke commissie van de KSA momenteel helemaal niet wenselijk waren.¹⁶⁸ “Cinophoon” werd uiteindelijk in maart 1912 overgenomen door het bestuur van de N.K. Harmonie en begin oktober omgedoopt tot de “Harmonie-Bioscoop”. Op bepaalde avonden was deze bioscoop alleen toegankelijk voor leden van de sociëteit.¹⁶⁹

Opvallend is dat de voorstellingen van de nieuwe “Harmonie-Bioscoop” tijdens de eerste week door de heer Devenijns gearrangeerd werden met Pathé films als ZIGEUNERLIEFDE¹⁷⁰. Dit is opvallend te noemen omdat naast “Cinophoon” ook de bioscoopvoorstellingen van Devenijns door de mangel gehaald werden door de KSA. Volgens Pierre van de Beek kwam deze bioscoop rond 1911 steeds meer bekend te staan als “kwaje bioscoop”¹⁷¹ door de films en cabaret die Devenijns vertoonde. Leuk feit hierbij is dat de “Apollo-Bioscope” tegen de pastorie op de Heuvel gebouwd was. Tegenstanders van Devenijns riepen in die tijd dat de pastoor gratis mee kon luisteren en “den Div” altijd heel blij was als de pastoor tegen zijn bioscoop preekte: dit betekende immers extra reclame.¹⁷² Op 12 januari 1912 werd aangekondigd in de krant dat het bestuur van de KSA ging vergaderen over het wel of niet overnemen van de leiding van Devenijns binnen de “Apollo-Bioscope”.¹⁷³ Devenijns gaf zich na dit bericht snel gewonnen, want een maand later stond er al in de krant dat hij de bioscoop naar katholieke grondslag zou gaan inrichten.¹⁷⁴ Al in januari had Devenijns wat aanpassingen met de verlichting gedaan: deze zouden tijdens de voorstellingen niet meer uit zijn, maar vervangen worden door rood licht wat “op het gebied der moraal eene grote schrede verder”¹⁷⁵ bleek. De *Nieuwe Tilburgsche Courant* stak een beetje de draak met de KSA op 18 januari toen zij in een recensie over Apollo schreef: “hoewel het minder aangename weder niet erg tot uitgaan noode, was de voorstelling gisteravond gegeven in de Apollo-Bioscoop van den heer Devenijns zeer druk bezocht”¹⁷⁶.

De polemiek tussen de KSA en “Apollo” ging ondanks de katholieke inrichting nog maanden door, doordat Devenijns in zijn advertenties stelde dat de plaatselijke commissie van de KSA nu geheel instemde met zijn voorstellingen. De advertentie waardoor de KSA en Devenijns het weer met elkaar aan de stok kregen, dateert van 12 november 1912. Hierin stonden tien punten vermeld waarom het publiek naar “Apollo” moest komen. De drie meest opvallende punten waren dus allereerst dat de KSA haar goedkeuring aan de voorstellingen had gegeven, maar ook dat de directeur van de Derde Orde beweerde dat Devenijns zou triomferen en dat er volgens Eerwaarde Bots nooit een witte bioscoop zou komen als Devenijns door zou gaan zoals hij nu deed.¹⁷⁷ Enkelen van de KSA waren niet blij met deze link aan bioscoopvoorstellingen en schreven de couranten weer aan.

Een dag na het verschijnen van de advertentie schreef de heer Knaapen – secretaris van de plaatselijke KSA – in de *Nieuwe Tilburgsche Courant* dat het punt betreffende de KSA absoluut

¹⁶⁸ *Nieuwe Tilburgsche Courant* en *Tilburgsche Courant*, 23 december 11

¹⁶⁹ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 7 oktober 1912

¹⁷⁰ COEUR ARDENT – Jean Durand, Frankrijk: 1912

¹⁷¹ Pierre van Beek (1979)

¹⁷² Ibidem

¹⁷³ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 12 januari 1912

¹⁷⁴ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 20 februari 1912

¹⁷⁵ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 15 januari 1912

¹⁷⁶ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 18 januari 1912

¹⁷⁷ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 12 november 1912

niet waar was en dreigde dat Devenijns zulke advertenties niet meer moest plaatsen “daar hij anders het tegenovergestelde wel eens zou bereiken van hetgeen hij met het fabricereen zijner onwaarheden bedoelt”¹⁷⁸. Echter, wat Devenijns schreef was niet geheel onwaar: de KSA had in een eerder schrijven van 24 januari aan Devenijns wel degelijk haar lof geuit over zijn voorstellingen. Net als de directeur van “Cinophoon”, had Devenijns gevraagd aan de plaatselijke KSA of hij advies kon krijgen over de films die hij ging vertonen: een keuring dus. Lambert G. De Wijs en Jan Mortel van de KSA bespraken dit verzoek en besloten er net als bij “Cinophoon” niet op in te gaan. Wel schreven zij dat “zoolang u [Devenijns] voortgaat, met slechts die beelden te vertoonen, welke aan een goed katholiek geen aanstoot kunnen geven en waarop u zich de laatste dagen bijzonder toelegt, u de sympathie van het comité geniet”¹⁷⁹. Devenijns gebruikte deze lof echter in een advertentie, wat volgens de KSA niet kon, omdat zij zich expliciet niet wilden verenigen met de plaatselijke bioscopen.

OUDERS,
naar welke Bioscope moet ge uwe kinderen zenden?

Naar de Apollo Bioscope.
En waarom?

1. Omdat de APOLLO BIOSCOPE van ouds bekend is.
2. Omdat op de APOLLO BIOSCOPE nimmer gepreukt is moeten worden.
3. Omdat van geestelijk, noch wereldlijk gezag ooit eenige aanmerking is geweest.
4. Omdat in de APOLLO BIOSCOPE over uwe kinderen gewaakt wordt.
5. Omdat de APOLLO BIOSCOPE al het nieuwste geeft en nimmer schuin is.
6. Omdat de APOLLO BIOSCOPE dit alleen kan doen door zijne enorme relatien met de firma PATHE FRERES.
7. Omdat het Plaatselijk Comité der K. S. A. zijne tevredenheid over de APOLLO BIOSCOPE heeft betuigd.
8. Omdat de HoogEerw. Heer Directeur der Derde Orde heeft gezegd: „Devenijns, ga zoo door en gij zult triomfeeren.
9. Omdat de HoogEerw. Heer Deken Mgr. Bots mij persoonlijk heeft verklaard, dat een R. K. Bioscope niet noodig was, zoolang ik, Devenijns, in die richting bleef doorgaan.
10. Omdat wij trotsch zijn op den eenmaal verworven goeden naam bij het geheele weldenkend publiek en op dien weg zullen blijven voortgaan.

Voor deze week het hoofdstuk
Sociale Film in 3 afdeelingen
De zucht naar het Genot
In één woord een prachtstuk.

8410

De advertentie van J.B. Devenijns waar de KSA niet blij mee was. (Bron: *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 12 november 1912)

¹⁷⁸ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 12 november 1912

¹⁷⁹ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 19 november 1912

Waar “Apollo” en “Cinphoon” door de katholieken flink door de mangel gehaald werden, voldeed “Nova” klaarblijkelijk wel aan de zedelijke eisen der katholieken want “er wordt niets vertoond waar aanstoot aan zou kunnen geven”¹⁸⁰. Ook de “Palace Bioscope” van Onstee en Laudan die na het afbranden van “Nova” Heuvel 2 sierde, voldeed klaarblijkelijk aan de eisen van de Tilburgse geestelijken.

Halverwege 1912 gingen naast de katholieken ook andere zuilen de bioscoop bevragen, zo berichtte de Tilburgse couranten. Volgens de *Nieuwe Tilburgsche Courant* was het zelfs zover gekomen dat jongeren hun dronken vaders beroofden om naar bandieten op het scherm te kunnen kijken en zij verzuchtte:

Oh groote en kleine pers, bindt aan met ons den strijd tegen die gevaarlijke bacillen der maatschappij. Gezorgd dat zoo spoedig mogelijk, evenals in het buitenland het aan jonge kinderen verboden is zonder geleide bioscopen te bezoeken. Gezorgd dat ook evenals op schouwburgen het recht kan toegepast worden, zodanige voorstellingen te verbieden, die verderfelijk zijn voor het welzijn van ons geheele volk. Op commissie tegen de prikkelbioscoop, er is werk aan den winkel. Het vergif werkt al.¹⁸¹

Ondanks alle hectiek omtrent de Tilburgse bioscopen, had Eerwaarde Bots aan de heer Devenijns verzekerd dat hij voorlopig nog geen concurrentie van een rooms-katholieke bioscoop zou krijgen. Echter bleek deze stap in Tilburg toch onvermijdelijk, zo vonden de plaatselijke verenigingen, en in december 1912 werd er bericht over de komst van een “Witte Bioscope”.

¹⁸⁰ *Tilburgsche Courant*, 30 januari 1912

¹⁸¹ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 6 juli 1912

De Stationsstraat (1915) met rechts het pand van de N.K. Harmonie waar de "Harmonie-Bioscoop" in gevestigd werd. Tot 1944 was deze bioscoop gevestigd in Tilburg. In dat jaar ging een Duitse bom af in de filmzaal en werd deze compleet verwoest. (Bron: BeeldOnline Regionaal Archief Tilburg, fotonummer 002586)

7. DE KOMST VAN DE “WITTEN”

Net als in andere Nederlandse – en vooral Zuidelijke – steden werd door de zedelijkheidskwestie der bioscopen de vraag opgeroepen of de rooms-katholieke aanhang haar eigen bioscopen moest gaan openen. Op woensdag 31 juli 1912 vond in de bovenzaal van de Rooms-katholieke Gildenbond te Tilburg een vergadering plaats onder leiding van het plaatselijke comité van de KSA, waarin besproken werd of het oprichten van zo een katholieke bioscoop ook in hun stad wenselijk was. Uit dit comité van 28 afgevaardigden uit 14 rooms-katholieke Verenigingen werd een commissie samengesteld die ging onderzoeken of zo een bioscoop er moest komen.¹⁸²

Uit dit onderzoek bleek dat Tilburg daadwerkelijk een witte bioscoop “nodig had” en op 21 december werd er begonnen met de bouw. Deze “Witte Bioscope” kwam in de concertzaal van het pand van het bestuur van de Katholieke Kring - aan de Capucijnenstraat 49 - en ging enkel films vertonen die “wit” waren en zo dus aansloten bij de rooms-katholieke zedelijkheden. Beelden die betrekking hadden op overspel, zelfmoord en dronkenschap werden geweerd. Niet alleen de bioscoop bleek in deze vergaderingen een kwestie, ook werd er een afgevaardigde gekozen voor het comité van Actie tot Inkorting van de Tilburgse Kermis.¹⁸³ Dit comité zou pas na de Eerste Wereldoorlog haar zin krijgen.

Voor de komst van de witte bioscoop werd de concertzaal van de vereniging compleet verbouwd, zodat er 450 zitplaatsen gecreëerd werden. Automatische verlichting sierde de zaal, zodat het licht niet plotsklaps aan en uit kon worden gedaan aan het begin en einde van een voorstelling. Op het toneel werd een projectiedoek van vier bij vier neergezet en onder het toneel werd een ruimte gecreëerd voor twaalf muzikanten, welke de films gingen begeleiden. Voor de projector werd een aparte ruimte gebouwd, geheel uit ontbrandbaar materiaal en met automatisch sluitende deuren. Hier was ruimte voor twee operateurs. Volgens de *Tilburgsche Courant* had “geen enkel theater eene dergelijke inrichting”^{184,185}

Directeur van deze bioscoop werd Kapelaan Verschure, hij trok Alphons Vermeer aan als explicateur. De opening van deze nieuwe bioscoop vond plaats op zaterdag 29 maart 1913 en de *Nieuwe Tilburgsche Courant* stond paf over de overdadigheid.¹⁸⁶ Vooral ouders met kinderen vonden de voorstellingen van de “Witte Bioscope” fantastisch¹⁸⁷. De “Witte Bioscope” vertoonde onder leiding van Verschuren drama’s als *DE REVOLVER*¹⁸⁸ en *DE LIEFDE-ZUSTER*¹⁸⁹, welke afgewisseld werden door komische nummers en natuuroptnamen. Alphons Vermeer kreeg ontzettend veel lof als explicateur zijnde en droeg bij tot het “welslagen der voorstellingen”¹⁹⁰. Naast de aanwezigheid van een explicateur werden de beelden van de bioscoop begeleid door een orkest van het Tweede Regiment Huzaren.¹⁹¹ De voorstellingen waren op donderdag, vrijdag, zaterdag en zelfs zondag en kostten vijftig, dertig en vijftien cent per rang. Kinderen mochten enkel onder begeleiding naar binnen, voor tien cent op alle rangen. De inslag was duidelijk: “De Witte Bioscope is [...] de aangewezen familie bioscope en zal aantoonen, dat men

¹⁸² *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 1 augustus 1912

¹⁸³ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 24 juni 1912 en *Tilburgsche Courant*, 21 december 1912

¹⁸⁴ *Tilburgsche Courant*, 21 december 1912

¹⁸⁵ Ibidem

¹⁸⁶ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 27 maart 1913

¹⁸⁷ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 31 maart 1913

¹⁸⁸ Waarschijnlijk was dit: *LE RÉVOLVER PERDU* – Lux, Frankrijk: 1912

¹⁸⁹ Frans militair drama, echte titel onbekend. [*Nieuwe Tilburgsche Courant*, 9 april 1913]

¹⁹⁰ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 31 maart 1913

¹⁹¹ Ibidem

zich evengoed kan vermaken bij goede voorstellingen”¹⁹². Het publiek liet “Palace” van Onstee en “Apollo” van Devenijns echter niet links liggen nadat de “Witte Bioscope” geopend was: beide zaken waren nog “concurrenten” van Verschuren en de Katholieke Kring. In de Tilburgse couranten werden de voorstellingen in deze zaken nog steeds volop geprezen en de zalen waren er geregeld uitverkocht.¹⁹³

Naast bijgedragen te hebben aan het initiatief tot het openen van de “Witte Bioscope” ging de KSA gedurende een tijd haar eigen “goede films” in de stad vertonen. In de concertzaal van de Koninklijke Liedertafel te Tilburg vertoonde zij bijvoorbeeld VAN DE KRIBBE TOT HET KRUIS¹⁹⁴ over het leven van Jezus Christus. Sinds december 1912 had de KSA “ter bestrijding van het bioscoopgevaar” twee richtlijnen opgesteld: het bestrijden van slechte films en het waarborgen van goede bioscopen. Om de eerste richtlijn te bewerkstelligen had het Centraal Bureau van de KSA te Leiden een hele voorraad van volgens hen “goede” films aangeschaft en deze tegen normale huurprijzen beschikbaar gesteld voor de bioscopen.¹⁹⁵ De film die zij vertoonde te Tilburg werd dus goed geacht voor het katholieke publiek daar. VAN DE KRIBBE TOT HET KRUIS was volgens de katholieken een bioscopisch meesterwerk en een technische vernieuwing. Echter, inwoner Willem Smulders had liever gezien dat er lof werd behaald door het benadrukken van het geloof in Jezus in plaats van op technisch gebied.¹⁹⁶ Het publiek in Tilburg bleek soms moeilijk tevreden te stellen.

Het probleem betreffende “onzedelijkheid” werd door de mogelijkheid tot het bekijken van “Witte” films en de bemoeienis der Tilburgse Geestelijkheid vanuit de KSA ingeperkt. Voor tegenstanders van de bioscoop bleek dit natuurlijk niet genoeg. Gelukkig voor hen zat er nog een oplossing aan te komen: de landelijk opgestelde bioscoopverordening betreffende keuring, leeftijd en licht.

¹⁹² *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 3 april 1913

¹⁹³ *Tilburgsche Courant*, 25 april 1913 en *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 9 juni 1913 en *Tilburgsche Courant*, 18 september 1913

¹⁹⁴ FROM THE MANGER TO THE CROSS - Sidney Olcott, Amerika: 1912

¹⁹⁵ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 7 december 1912

¹⁹⁶ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 1 december 1913

8. DE GEMEENTELIJKE VERORDENING

Eind 1913 kwam er voor de katholieke Tilburgers nog een antwoord op de zedelijkheidskwestie van de bioscoop. De Nederlandse overheid hoorde de verontrustende geluiden in haar land betreffende de bioscoop aan en besloot in te grijpen. In de *Nieuwe Tilburgsche Courant* verscheen een bericht van de Minister van Binnenlandse Zaken, Cort van der Linden, dat vanaf heden burgemeester Raupp van Tilburg de films die in zijn stad vertoond werden, mocht gaan controleren. Door deze gemeentelijke verordening konden onzedelijke beelden, maar vooral jeugdige personen, uit de bioscopen geweerd worden. Deze verordening werd afhankelijk van het bestuur van de gemeente ingevoerd, een landelijke wetgeving was er nog lang niet. De steden Rotterdam en Sittard werden door de minister als voorbeeld gesteld in zijn schrijven: zij hadden in 1914 ook al hun eigen bioscoopcommissie die plaatselijke films goed- of afkeurde.¹⁹⁷

In Tilburg liep het niet zo een vaart als in Rotterdam en Sittard. In 1914 besprak de gemeenteraad van Tilburg de mogelijkheid tot een verordening op bioscopen en omstreken, welk voorstel door de Derde Orde van Tilburg¹⁹⁸ was ingebracht. Deze verordening betrof voornamelijk het toelaten van kinderen tot de bioscopen: kinderen beneden de zestien jaar mochten volgens de raad niet meer toegelaten worden tot openbare filmvoorstellingen - met de kanttekening natuurlijk dat voorstellingen voor leden der sociëteit niet openbaar waren - . De verordening trof alleen de bioscopen, over het reguleren van toneel- en cabaretvoorstellingen werd niets gemeld. Wel gelde de verordening voor deze andere vormen van amusement, als zij in een bioscoopvoorstelling geïncorporeerd waren. Devenijns – eigenaar van “Apollo” en klaarblijkelijk lid van de Tilburgse gemeenteraad – probeerde bij de verordening er nog doorheen te drukken dat kinderen jonger dan zestien in het bijzijn van hun ouders wel naar binnen mochten, maar dit voorstel werd door de leden van de raad niet gesteund. De verordening werd ingevoerd en als er afgegaan moet worden op de kranten, werd deze bioscoopverordening in vijf jaar tijd maar één keer overtreden. Tegen Alphons Vermeer werd in juli 1918 een proces verbaal opgemaakt wegens het toelaten van kinderen jonger dan zestien, in een voorstelling die niet voor hen geschikt bleek.¹⁹⁹

Naast de leeftijdsbeperking der bioscopen wilden enkelen van de gemeenteraad deze net aangenomen verordening op de bioscopen uitbreiden met een verbod op films waarin moord en andere duistere zaken voorkwamen. Dit verbod werd wederom door de Derde Orde van Tilburg aan de orde gebracht. De burgemeester zei hierop dat “de raad niet de aangewezen zedemeester”²⁰⁰ was en het nog niet wenselijk geacht werd om bepaalde films te gaan weigeren. Veranderingen omtrent het licht, welke volgens de Derde Orde ook een issue waren, waren wel reeds ingezet. Deze veranderingen betroffen het niet meer geheel donker worden in de zaal, zoals het rode licht dat bij Devenijns nu tijdens de filmvoorstellingen bleef branden.²⁰¹

¹⁹⁷ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 26 november 1913

¹⁹⁸ Streng gelovige Katholieken, die geen kloosterlingen wilden worden. Volgens hen was de maatschappij ziek en genezing kon men enkel verwachten door de Christelijke of Franciscaans eenvoud, matigheid, rechtvaardigheid en godsdienstzin. In 1917 kwamen 4.000 van de 30.000 landelijke leden naar Tilburg toe voor de “Derde Orde Dag” waarbij theaters, bioscopen, dansen, mode en liberale pers bekritiseerd werden [*Tilburgsche Courant*, 18 mei 1917]. De bloeiperiode van deze Orde lag in Nederland aan het begin van de twintigste eeuw. [Katholiek Documentatie Centrum, *Derde Orde Apostolaat*, archiefnummer: 859]

¹⁹⁹ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 3 juli 1917

²⁰⁰ *Tilburgsche Courant*, 7 maart 1914 en 25 april 1914

²⁰¹ Ibidem

Hoe ging deze allereerste keuring dan in zijn werk? De burgemeester van Tilburg keurde in praktijk nooit alleen, maar liet zich adviseren door derden. Deze derden waren in Tilburg dus bijvoorbeeld de Derde Orde, maar ook de commissie Voor Eer en Deugd. Deze strenggelovige katholieke club werd in 1904 opgericht om “de zedelijke gezondheid van de Nederlandse katholiek te bewaken”²⁰². De keuring van Tilburg werd uitgevoerd door de gemeentelijke politie, welke samen met de directeur van de vermakelijkheid keek naar de op te voeren stukken of de te vertonen films.²⁰³

Enkelen raadsleden waren niet gerustgesteld met een keuring die alleen door de burgemeester en zijn adviseurs geleid en door politie uitgevoerd werd. Deze vergadering van de gemeenteraad was een duidelijke voorbode van de komst van een bioscoopcommissie te Tilburg. Van zo een commissie zou pas in 1918 notie gemaakt worden in de kranten. Dit was ruim vier jaar later dan in steden als Rotterdam en Eindhoven waar de voorstellingen al veel langer gekeurd werden. Tot die tijd was het vooral de commissie Eer en Deugd die de kranten aanschreef over het wangedrag der bioscoophouders.

Bioscoop-voorstellingen.

De Minister van Binnenlandsche Zaken heeft een schrijven gericht aan de Gedeputeerde Staten der verschillende provinciën, Daarin wordt gezegd.

Naar aanleiding van het onderzoek, dat door de commissarissen der Koningin, in gevolge de circulaire van mijn ambtsvoorganger d.d. 8 Mei, werd ingesteld betreffende uitwassen op het gebied der bioscoopvoorstellingen, heb ik de oer er de aandacht van uw College op te vestigen dat de Gemeentewet niet alleen door de bevoegdheid, den burgemeester bij art. 188 toegekend, een wapen biedt ter bestrijding van bedoeld kwaad, maar tevens door middel van art. 135 gelegenheid schenkt om de noodige regeling te treffen.

Bij plaatselijke verordening kan de toegang voor jeugdige personen tot bioscoopvoorstellingen worden verboden of aan voorwaarden gebonden en kan men voorts niet alleen meer of minder onzedelijke voorstellingen weren, maar ook paal en perk stellen aan het geven van bedenkelijke sensationele voorstellingen, die tot misdrijf prikkelen, de toeschouwers vertrouwd maken met immorcele toestanden of op andere wijze verderfelijken invloed uitoefenen. Als voorbeeld wordt hierna de inhoud medegedeeld van bepalingen, vastgesteld door den gemeenteraad van Rotterdam en door dien van Sittard.

De verordening op bioscoopvoorstellingen die ook in Tilburg van kracht werd. (Bron: *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 26 november 1913)

²⁰² Thunnis van Oort, “Film in de krant 1910-1922. Een steekproef in vijf Nederlandse dagbladen” [1999] *Ethesis.net* – 09-05-2012 www.thesis.net/film/film_in_de_krant_inhoud.htm

²⁰³ *Tilburgsche Courant*, 6 september 1916

9. (BIOSCOOP)VERMAAK IN DE EERSTE WERELDOORLOG

Heel lang hadden de raadsleden niet meer om over de bioscoop te discussiëren, want op 28 juni 1914 was het officiële begin van de Eerste Wereldoorlog. De Oostenrijkse troonopvolger Frans Ferdinand werd door de Servische Gavrilo Princip vermoord en Oostenrijk verklaarde hierna de oorlog aan Servië: de allereerste “totale” oorlog was een feit. Omdat Nederland neutraal bleef, merkten veel Nederlanders weinig van de oorlog. Voor diegenen die aan de grens woonden kwam zij wel ineens stukken dichterbij, toen in augustus 1915 België werd overlopen door Duitse militairen. Ongeveer 900.000 vluchtelingen staken toen de grens over naar Nederland. Naast burgers interneerden er in Nederland ook gevluchte Belgische soldaten en het Nederlandse leger – dat zwaar verouderd was – betrok stellingen langs de landgrenzen.²⁰⁴ Door deze twee nieuwe “groepen” – vluchtelingen en gemobiliseerden – kreeg vooral het vermaak bij de grenssteden – en zo ook Tilburg – een flinke *boost*. Door het gebrek aan geld trokken deze groepen vooral naar “goedkoop” amusement als cafés en natuurlijk de bioscoop. De Eerste Wereldoorlog liet bioscopen floreren in gebieden waar militairen gemobiliseerd zaten en zorgde zij voor het begin van een Nederlandse filmindustrie.²⁰⁵

Het Nederlandse leger werd aan de Oostgrens en in Noord-Brabant ingezet om er de grenzen er bewaken. Ruim 20.000 militairen en het hoofdkwartier van de vierde divisie werden zodoende in Tilburg en omgeving ondergebracht. Daarnaast kreeg Tilburg in 1914 ook te maken met een grote stroom aan Belgische vluchtelingen. Ruim 13.000 staken er dat jaar de grens over en werden ondergebracht in de stad. Vele vertrokken in 1915 ook weer, maar tweeduizend Belgen bleven in de stad tot de oorlog ten einde was. Voor hen werden gebouwen ontruimd en verbouwd tot een fatsoenlijk tijdelijk onderkomen. Voor de gewone soldaten was het verblijf in Tilburg een zware periode: zij werden veelal in leegstaande gebouwen ingekwartierd. Zulke – voornamelijk - fabrieksgebouwen waren absoluut niet geschikt om als slaapverblijf te dienen. De eigenaar van het pand kreeg per ondergebrachte militair betaald: zo sliepen er wel tweehonderd of meer soldaten in een zaal. De hygiënische situatie was er ontzettend slecht en besmettelijke ziekten als difterie braken uit. De officieren en onderofficieren hadden het stukken beter, zij werden bij notabelen ondergebracht en hadden er niets te klagen. De ontevredenheid van de gewone militairen uitte zich al vanaf het begin in relletjes en opstootjes, die een steeds gewelddadiger karakter kregen. Vaak grepen zij naar de fles en vernielden in een dronken bui graag het interieur van amusementszaken. In september 1915 werd het aantal ingekwartierde militairen - hoogstwaarschijnlijk om de opstootjes - gehalveerd. Ook werd besloten om de kermis tijdens de mobilisatie maar niet te houden.²⁰⁶

²⁰⁴ Ivo Blom, “Business as usual? Filmhandel, bioscoopwezen en filmpropaganda in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog” in *Leven naast de catastrofe: Nederland in de Eerste Wereldoorlog*, red. Hans Binnenveld (Hilversum: Verloren, 2001): 129-143

Zie ook: Ivo Blom, “Film en de Eerste Wereldoorlog in Nederland” in *November 1918. Einde van een oorlog, einde van een tijdperk*, red. Sjoerd Brouwer (Utrecht: Studium Generale, 1994): 115-129.

Zie ook: Regionaal Archief Tilburg & Stadmuseum Tilburg, “Tilburgse Tijdmaschine: 1914, Belgische vluchtelingen in Tilburg” [2004-2012] *TijdmaschineTilburg.nl* – 09-05-2012 www.tijdmachinetilburg.nl

²⁰⁵ Ivo Blom, 115-129

²⁰⁶ Leonardus F.H. Embregts, “De 1e Wereldoorlog 1914-1919” [2004] *Embregts-genealogie.nl* – 09-05-2012 www.embregts-genealogie.nl/liber_sa_19.htm

Zie ook: Regionaal Archief Tilburg & Stadmuseum Tilburg, “Tilburgse Tijdmaschine: 1914, Belgische vluchtelingen in Tilburg” [2004-2012] *TijdmaschineTilburg.nl* – 09-05-2012 www.tijdmachinetilburg.nl

Er was niet alleen kommer en kwel in de wolstad in de oorlogsperiode. De wolindustrie van Tilburg profiteerde namelijk volop van de oorlog: de buitenlandse concurrentie was weggevallen en de fabrieken kregen veel extra orders om het gemobiliseerde leger aan te kleden.²⁰⁷ Door de geïnterneerde militairen en Belgische vluchtelingen die naar Tilburg kwamen werd ook het bioscoopleven daar ten tijde van de Eerste Wereldoorlog zeer gestimuleerd: in 1918 stonden er maar liefst vijf bioscooppaleizen in de Brabantse stad. Hoe was het tot deze vijf bioscopen gekomen?

In 1914 stonden er welgeteld drie vaste bioscopen in Tilburg: "Palace" van Onstee, de "Witte" van De Katholieke Kring en Verschuren en "Apollo" van Devenijns en van Riel. In datzelfde jaar sloten twee van deze drie zaken hun deuren voor het Tilburgse bioscoop publiek. Zo ging bioscoop "Palace" op de Heuvel net voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog dicht: in 1914 tijdelijk voor een verbouwing²⁰⁸ en in 1915 geheel om plaats te maken voor de bouw van een concertzaal in het pand²⁰⁹. Tevens waren er vanaf begin van dit jaar militairen gelegerd in de bioscoop: dit regiment deed Tilburg tijdelijk aan en de bioscoop bood haar toen onderdak.²¹⁰

Frits Onstee verhuisde naar de Nieuwe Koninklijke Harmonie aan de Stationsstraat 26 toen bekend werd dat bioscoop "Palace" ging sluiten. Laudan bleef naar alle waarschijnlijkheid de bioscoopvoorstellingen van "Palace" arrangeren tot de sluiting daadwerkelijk zover was. Onstee had bij de N.K. Harmonie de leiding verkregen over de bioscoopvoorstellingen, welke hij ook expliceerde. Het pand ging de naam "Harmonie-Bioscoop" weer dragen en er waren voorstellingen van vrijdag tot maandag voor zeventien, drieëntwintig, vijfendertig en zesenvijftig cent. Deze begonnen alle dagen om zeven of acht uur, op zondag om drie waardoor de prijzen dan wat stegen.²¹¹ Het programma van Onstee bestond tijdens de oorlog uit oorlogsjournaals over bijvoorbeeld de Duitse inval in de haven van Antwerpen, films als DE LAATSTE DAGEN VAN POMPEI²¹², oorlogsseries als de HEROVERING VAN DE STAD LEMBERG²¹³ en musical acts als "The Bonnes Cy" die de bioscoopprogramma's afwisselden. Ook werd er in de zaal theater met bijvoorbeeld lilliputters opgevoerd.²¹⁴

Voor de militairen in Tilburg regelde Onstee speciale programma's. Zo filmde hij de Militaire Muziekwedstrijd van Tilburg in 1915, om deze in zijn bioscoop aan de plaatselijke militairen te kunnen vertonen²¹⁵. Tegelijk met deze opnamen vertoonde hij ook de film DE SPION²¹⁶ en nodigde hierbij de hooggeplaatste Generaal Weber en zijn officieren uit. DE SPION was een militair schouwspel, welke de loopgraven en de strijd van man tegen man in de oorlog toonde. De gasten bleken onder de indruk, want na de voorstellingen gaven zij Onstee een vriendelijke handdruk.²¹⁷

Door de opkomst van de massamedia werd oorlogspropaganda een belangrijk middel om invloed uit te oefenen op de publieke opinie tijdens de Eerste Wereldoorlog: pers, films en journaals werden ingezet om Nederlandse burgers te bereiken. Doordat Nederland neutraal

²⁰⁷ Regionaal Archief Tilburg & Stads museum Tilburg, "Tilburgse Tijdmaschine: 1914, Wolindustrie profiteert van oorlog" [2004-2012] *TijdmaschineTilburg.nl* – 09-05-2012 www.tijdmachinetilburg.nl

²⁰⁸ *Tilburgsche Courant*, 25 juli 1914

²⁰⁹ *Tilburgsche Courant*, 16 oktober 1915

²¹⁰ *Tilburgsche Courant*, 20 januari 1915

²¹¹ *Tilburgsche Courant*, 16 januari 1915

²¹² JONE O GLI ULTIMI GIORNI DI POMPEI - Giovanni Enrico Vidal, Italië: 1913

²¹³ Frans militair drama, echte titel onbekend. [*Nieuwe Tilburgsche Courant*, 27 april 1916]

²¹⁴ *Tilburgsche Courant*, 26 oktober 1915

²¹⁵ *Tilburgsche Courant*, 9 juni 1915

²¹⁶ Onbekende werkelijke titel, niet te vinden op Cinemacontext en IMDB. Maar het is een militair drama in 4 akten, over de Eerste Wereldoorlog. [*Tilburgsche Courant*, 22 juni 1915]

²¹⁷ *Tilburgsche Courant*, 22 juni 1915

was, konden bioscoopexploitanten zowel journaals van de Centralen als de Geallieerden laten zien. Maar net als ten tijden van de Balkanoorlog – welke rond 1912 een hit was in de Tilburgse bioscopen²¹⁸ – was het voor de kijker wel actueel, maar ook ontzettend ver weg van hun eigen bed.²¹⁹ De impact van zulke journaals was in Nederland daarnaast niet groot, omdat zij maar een klein onderdeel vormden van het voorprogramma, voordat de echte attractie van de avond begon. Beelden van de Eerste Wereldoorlog vormden dus maar een zeer beperkt onderdeel van de vertoonde films in Nederland. Aan de echte realiteit van de Eerste Wereldoorlog met haar loopgraven en vele doden werd in bioscopen voorbij gegaan. De meerderheid van de aangeboden “oorlogs”films waren er om het publiek te amuseren, zoals de muziekwedstrijd die Onstee filmde. In de loop van de oorlog veranderde dit en werden films die de gruwelijke strijd van de oorlog lieten zien – zoals de documentaire *SLAG AAN DE SOMME*²²⁰ – een onderdeel van het hoofdprogramma.²²¹

Vooraf Duitse soldatenkomedies werden aan het begin van de Eerste Wereldoorlog erg populair. Na 1915 verdween dit genre en deden de krachtpatsers hun intreden op het scherm. Deze sterke mannen sloegen hun vijanden helemaal tot moes. Zulke films als *MACISTE ALS ALPENJAGER*²²² bleven tot in de jaren twintig populair. In *MACISTE ALS ALPENJAGER* werden de vijanden zoveel mogelijk als “neutraal” afgebeeld, zij verwezen dus niet naar een bepaald land, maar iedereen kon erin lezen dat de vijand in de film de Oostenrijkers waren. Nederland zelf produceerde maar één belangrijke speelfilm die echt over de oorlog ging, namelijk *LOORLOG EN VREDE*²²³ van de Hollandia Filmfabriek. Ook de regeringsfilm, welke in feite een documentaire was, *HOLLAND NEUTRAAL* of de *LEGER-EN VLOOTFILM*²²⁴ van Willy Mullens moest het Nederlandse publiek laten zien hoe goed het Nederlandse leger was.²²⁵

Deze film van Willy Mullens werd in 1917 vertoond in de “Witte Bioscoop”. Het was één van de eerste films die zij in de Eerste Wereldoorlog vertoonde, want rond juni 1914 was zij tijdelijk gestopt met bioscoopvoorstellingen. De reden tot sluiting was dat tijdens de mobilisatie de “Witte Bioscope” in gebruik genomen werd door militairen die in Tilburg gelegerd werden. Toen de strijd in alle hevigheid losgebarsten was te België, werd de bioscoop verbouwd door militairen om onderdak te kunnen bieden aan Belgische vluchtelingen.²²⁶ Door het uitblijven van filmvoorstellingen in de “Witte” verhuisde explicateur Alphons Vermeer naar de bioscoop van Devenijns. Pas in 1916 verschenen er weer advertenties van de “Witte Bioscope” in de kranten, maar er werden nog geen filmvoorstellingen in het pand gehouden, enkel toneeluitvoeringen. Toen de “Witte” in 1917 weer bioscoopvoorstellingen ging geven, was de explicatie in handen van Aug. De Laat en was H.W. Jonckers de directeur.²²⁷

Voor de 1.865 Belgische vluchtelingen die hun heil in Tilburg zochten tot het einde van de oorlog werden er speciale avonden georganiseerd om hen te amuseren. Zo werden er bijvoorbeeld rond Nieuwjaar concerten voor hen gearrangeerd in de N.K. Harmonie. Daarnaast

²¹⁸ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 28 oktober 1912

²¹⁹ Wouter Groot en Karel Dibbets, “Welke Slag aan de Somme? Oorlog en neutraliteit in Nederlandse bioscopen, 1914-1918” *Tijdschrift voor Geschiedenis* - 122e jaargang nummer 4 (2009): 508-521
Zie ook: Ivo Blom (1994): 115-126

²²⁰ *THE BATTLE OF THE SOMME* - William F. Jury: Engeland, 1917

²²¹ Wouter Groot en Karel Dibbets, 508-521

Zie ook: Ivo Blom (1994): 115-126

²²² *MACISE ALPINO*- Luigi Romano, Italië: 1918

²²³ Maurits Binger, Nederland: 1916

²²⁴ Willy Mullens, Nederland: 1917

²²⁵ Ivo Blom (1994): 117

²²⁶ *Tilburgsche Courant*, 18 februari 1915

²²⁷ *Tilburgsche Courant*, 6 februari 1917

vertoonden zowel de “Apollo” als de “Harmonie” actualiteiten over de oorlog in hun bioscoop, om de vluchtelingen en soldaten op de hoogte te houden. Ook kregen militairen vaak bepaalde privileges. Zo adverteerde bioscoop “Apollo” op 18 februari 1915 over haar voorstellingen van die dag waarbij er om half zes speciaal een voorstelling voor militairen beneden de rang van officier ingeroosterd was, voor elf, zeventien en tweeëntwintig cent. Voor de allernieuwste films, als *NERO EN AGRIPPINA*²²⁸ – welke volgens Devenijns een daverend succes zouden worden – waren de prijzen voor burgers en militairen wel gelijk (balkon zevenenzeventig cent, daarna vierenveertig, drieëndertig en tweeëntwintig cent met belasting inbegrepen). Wilde het publiek zeker zijn van een plekje in de bioscoop, dan konden zij voor tien cent extra in de middag hun plaatsen al bespreken. Tijdens de oorlog werden er in “Apollo” niet alleen films vertoond, maar er werd ook vari  t  theater en operette opgevoerd.²²⁹

Inmiddels “beroemd” explicateur Alphons Vermeer verliet “Apollo” weer eind 1915 om zijn eigen bioscoop “De Nieuwe Bioscoop” op te richten. Deze bioscoop was echter anders dan de anderen in Tilburg, omdat “De Nieuwe” op enkele avonden alleen films voor de “elite” vertoonde. Deze bioscoop bevond zich in een oude, vervallen zaal van de Koninklijke Liedertafel “Souvenir des Montagnards” aan de Willem-II-straat 29 en had haar opening op vrijdag 13 oktober 1916. De oude zaal was door architect Jan van de Valk compleet verbouwd, “men kent het gebouw eenvoudigweg niet meer terug. [...] Lichtgeel, roze en donkerrood vormen de hoofdkleuren [en] de coryphee  n der muziekkunst zien vanuit de verdonkerde „oeils de boeuf” beschermt op hunne aanbidders (sters) in de zaal neer”²³⁰. Vertoond werd de film *SALAMMBO*²³¹, gevolgd door een komisch nummer en beelden van de stad Rome. Naast filmvoorstellingen werden er ook concerten gehouden in deze zaal. De “Nieuwe Bioscoop” had vertoningen op vrijdag, zaterdag, zondag en maandag voor negenentachtig cent in de loge, zevenenzestig, vijfenveertig en achtentwintig voor de andere drie rangen. Devenijns – en mededirecteur Van Riel – trokken door het vertrek van Vermeer Gustaaf de Jong aan.

Nog een nieuwkomer in de stad was de “Luxor-Bioscope” van Frits Onstee. Jacs. P.M. Van Dijk had zijn plek bij de “Harmonie-Bioscoop” overgenomen en Onstee begon zijn “Luxor-Bioscope” op Heuvel 12 waar “Palace” zich voorheen gevestigd had. Het concertgebouw dat daar gebouwd was in 1915 deed nu dus weer mede dienst als bioscoop. De concert- en theatervoorstellingen stopten er niet, want het “Luxor Theater” huisvestte zich ook in de concertzaal. 25 januari 1918 was de feestelijke opening van de bioscoop waarvoor het concertgebouw compleet omgebouwd was. “Luxor” was een echte volksbioscoop, meende Pierre van Beek. Ter stede stond deze bioscoop beter bekend als de “petjes-bioscoop” door de knokfilms die er gedraaid werden, zoals de oorlogshit *MACISTE ALS ALPENJAGER*.²³² Van Beek gaf toe dat zijn ouders hem verboden hadden hier naar binnen te gaan en hij daar absoluut geen gehoor aan had gegeven.²³³

Toen Van Dijk de leiding bij de “Harmonie-Bioscoop” overgenomen had, werd, de bioscoop werd qua films en exploitatie gelijkgesteld met de ook door Van Dijk geleide elite bioscoop “Palace” te Rotterdam:

²²⁸ Mario Bonnard, Italië, 1914. Gedistribueerd door Jean Desmet.

²²⁹ *Tilburgsche Courant*, 20 oktober 1915

²³⁰ *Tilburgsche Courant*, 27 sept 1916

²³¹ Domenico Gaido, Italië, 1914

²³² *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 23 januari 1918

²³³ Pierre van Beek (1979)

Het bestuur der Nieuwe Koninklijke Harmonie heeft gemeend, dat door deze wijze van exploitatie (als gelijke met eene eerste klas inrichting te Rotterdam) de mogelijkheid zal bestaan eerste klas films te Tilburg te vertoonen, daar de filmhuur op deze wijze door meerdere zaken gesteund wordt.²³⁴

In 1918 trokken er 450 geleverde militairen uit Tilburg weg en ook de Belgische vluchtelingen keerden huiswaarts.²³⁵ Deze groepen hadden kunnen genieten van een rijkelijk bioscoopleven in de plaats waar zij opgevangen waren en gelegerd zaten. Ze deden de bioscopen graag aan en de bioscopen probeerden hen ook te bereiken met speciale programma's. De nieuwe groepen die gebruik maakten van het amusement in Tilburg, lieten de bioscopen er zo floreren. Dagelijks waren er voorstellingen in de stad, zelfs toen twee bioscopen tijdelijk hun deuren sloten. De ondernemers van "Harmonie", "De Nieuwe" en "Luxor" grepen toen hun kans om in deze gunstige periode een bioscoop op te zetten. Hun zalen zaten volgens recensies in de couranten telkens overvol. Toen er vijf bioscopen in de stad stonden, konden de Tilburgers zelfs bijna dagelijks kiezen naar welke bioscoop ze zouden gaan.

Eind 1918 was er een flinke tegenvaller voor de bioscoophouders: Tilburg werd getroffen door de Spaanse griep en de bioscopen sloten. Van oktober tot december lag het bioscoopvermaak helemaal plat. Dit was een ramp voor de bioscoophouders, omdat zij nu geen inkomsten konden genereren. Wel moesten zij het personeel dat nu op straat stond gewoon door betalen. Burgemeester en wethouders van Tilburg besloten daarom geld voor de wachttijdregeling aan de bioscoophouders te betalen. Zij kregen drieënveertig procent van de gemaakte kosten terug.²³⁶ Dit bleek niet de grootste tegenslag voor de plaatselijke bioscopen. Al snel zouden ze gaan merken, dat de periode die eraan zat te komen niet zo profijtelijk voor het amusement zou zijn als de Eerste Wereldoorlog geweest was. Daarnaast was de plaatselijke commissie van Eer en Deugd nog steeds niet zo blij met het rijke bioscoopleven in de stad: zij vonden dat de bioscopen van Tilburg vooral de zedelijkheid van "hun" mannen aantastte en keerden zich tegen het vermaak.

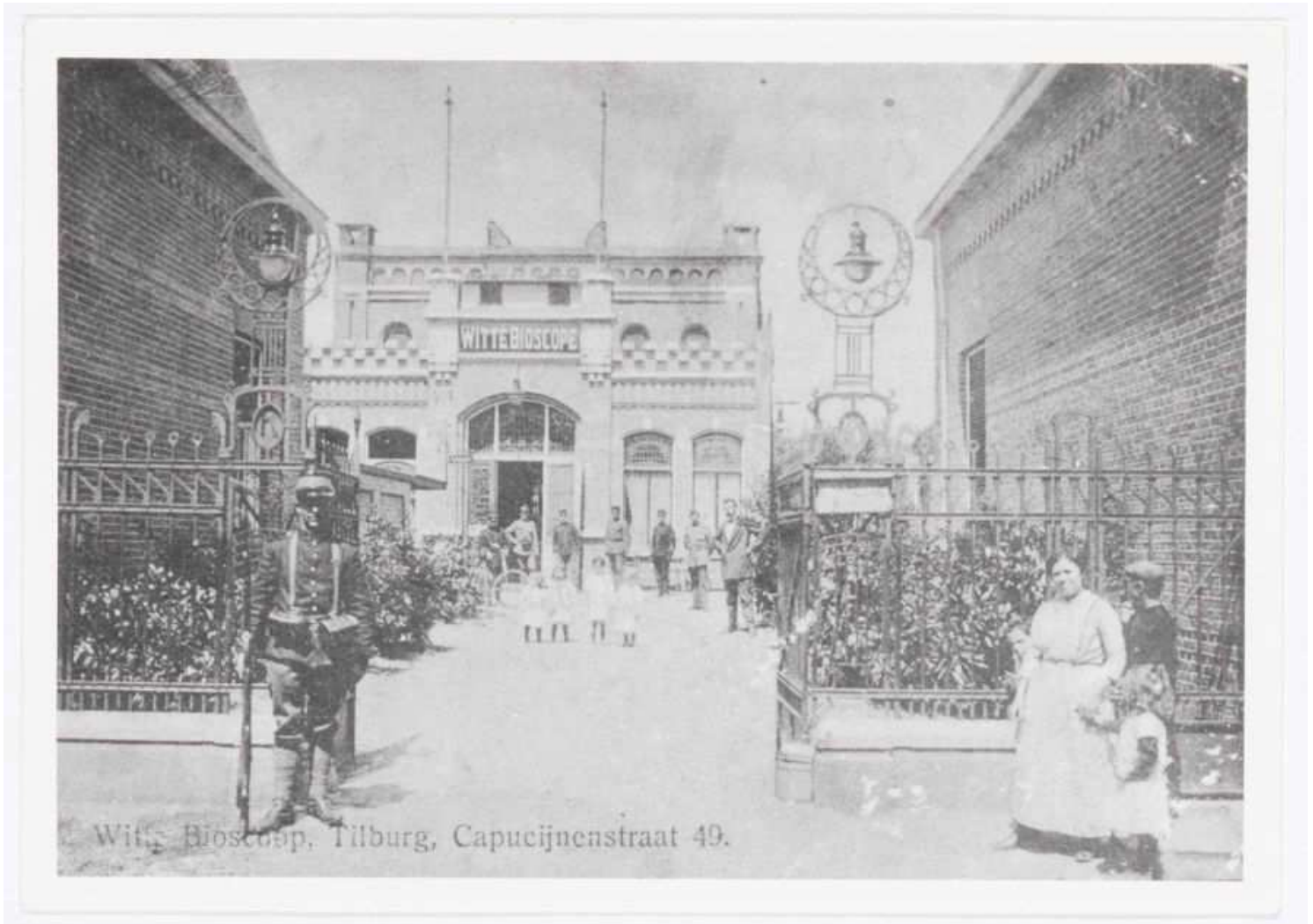
P A I N A R E V E R I J D A G 1 8 O K T O B E R 1 9 1 8				
<p>LUXOR - Bioscope. Dir. PHILIP ONSTEE. Zaterdag, Zondag en Maandag Zesde en laatste Serie, van Kaffra-Kan, de Geweldige Groot Mysterieus Sario-Iraana in 16 Episoden. 14e Episode. Het Gestoorde Luwelijk 2 Acten 15e Episode De Straal des Doods 2 Acten 16e Episode De laatste tegenstand 2 Acten en verder uitgebreid programma Aanvang der voorstellingen: ZATERDAG 7 uur ZONDAG 4 uur en MAANDAG 8 uur. Prijzen: 89, 67, 45 en 23 cents. 680</p>	<p>Witte Bioscope Zaterdag, Zondag, Maandag en Dinsdag. Als hoofnummer: De leege waterflesch. Een avontuur van den detective J. O. H. F. X. Groot drama in 4 acten. Verder de dulle kluicht: Het Medium Aanvang Zondag 4 uur, andere dagen 8 uur. Prijzen der plaatsen: 78, 66, 34 en 23 cts. Kinderen half goed. De Bioscope is ook den Zondag van 4 tot 6 uur toegankelijk voor kinderen. 682</p>	<p>Harmonie-Bioscoop. Stationstraat. Telefoon 32. Directeur Jaes, P. M. van Dijk. Zaterdag, Maandag en Dinsdag des avonds ACHT uur, Zondag vanaf VIER uur success voorstellingen van: De Tweede Vrouw. filmverhaal, prachtig van inhoud, naar den wereldberoemden roman van E. MARLÉTT. Vijf Acten. De Verschrikkingen der Wildernis. Een roman van opzet 1 Loeuwen, tijgers enz. Twee acten van spanning. Geen toegang voor personen onder zestien jaar. Gewone prijzen. 683</p>	<p>Apollo Bioscope en Variété Theater Directie Deroyens en v. Riel. Telef. 224 Programma van 18 tot en met 24 October. De Serie Frankrijks Krijgsmacht. 2 Deelen Als Hoofnummer. De Goede gastvrouw Drama in 3 deelen. In de Hoofrol Mevrouw Gabriëlle Heblane van de comédie Française. Extra geëngageerd van 18 tot en met 24 October. Prins Bobbertjebob of de zwenkel van het Fransche huwelijksbreuk Kluicht operette in een acte Daarin voorkomende personen. Een Boer Een Ollier. Een Neerprins. Een Boerin Een Gastheer Een Amerikaanse dame Drie kwartier van onbedenklijk lachen 684</p>	<p>DE NIEUWE BIOSCOOP Willelm-II-straat Directeur Alph. Vermeer. Vrijdag 18, Zaterdag 19, Zondag 20 en Maandag 21 October. Twee Hoofnummers Het Belachelijke Spel In 5 bedrijven in de hoofdrollen: Mr. Mario Bonnard en Mel. Olga Benetti De Eer van den Overledenen. Dramatische Komodie in 3 Acten. Verloopt door de bekende film artiesten van Societe "Eclair" Paris Aanvang Zondag 4 uur, Vrijdag, Zaterdag en Maandag 8 uur Prijzen der plaatsen: Logo 89, 1e rang 67, 2e rang 45, 3e rang 28 cent. Dinsdagelijke balseling. 685</p>

De openbare vermakelijkheden op vrijdag 18 oktober 1918 in de *Tilburgsche Courant*. Vrijwel dagelijks waren er filmvoorstellingen in de bioscopen en het publiek kon op deze dagen zelfs kiezen welke bioscoop ze aandeden. (Bron: *Tilburgsche Courant*, 18 oktober 1918)

²³⁴ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 12 januari 1918

²³⁵ *Tilburgsche Courant*, 20 december 1918

²³⁶ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 30 oktober 1918, *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 7 november 1918 en *Tilburgsche Courant*, 23 november 1911

De Tilburgse “Witte Bioscope” tijdens de Eerste Wereldoorlog (1915): het pand waar Belgische vluchtelingen waren ondergebracht wordt streng bewaakt door Nederlandse militairen. (Bron: BeeldOnline Regionaal Archief Tilburg, fotonummer 040061)

10. ONDER ALVA'S SCHRIKBEWIND

De katholieke clerus in Tilburg had het vanaf 1915 hoogstwaarschijnlijk te druk hadden met het opvangen van vluchtelingen en militairen in de bioscopen, om te klagen over de onzedelijkheid ervan. Maar halverwege 1916 laaide de discussie weer op door het herhaaldelijk schrijven van W.J. De Klijn, de directeur van Eer en Deugd en oprichter van het tijdschrift *Roomsche Leven*. *Roomsche Leven* was een Tilburgs blad, bedoeld voor de plaatselijke parochiën, maar werd veel meer een klankbord voor de katholieke leiders ter stede. "Apollo" van Devenijns, de tot concertzaal omgebouwde "Palace" en de N.K. Harmonie onder leiding van Onstee werden door De Klijn en zijn Eer en Deugd enkele malen goed aangepakt wat leidde tot openlijke polemieken in de Tilburgsche couranten. De afdeling van Eer en Deugd bekommerde zich in deze jaren vooral om de zedelijkheid van de militairen die de Tilburgse bioscopen, en dan vooral "Apollo", bezochten. Naast de tijdsomstandigheden van "hun jongens" welke de zedelijkheid toch al bedreigde, droegen nu ook de bioscopen daaraan bij en daarom werd er weer tegen de plaatselijke filmvoorstellingen geprotesteerd.²³⁷

"Herhaaldelijk komt het voor, dat in sommige bioscopen van Tilburg films worden gegeven, die overal, doch zeker in eene katholieke stad als Tilburg, met alle zorg moesten geweerd worden"²³⁸, aldus W.J. De Klijn. In de maand voor zijn schrijven, werden films als DE BRANDSTICHTER, HET NOODLOT GING DE DEUR VOORBIJ, DE WORGERS VAN PARIJS, MISDADIG LONDEN en DE SCHULD VAN HAAT²³⁹ vertoond, welke volgens De Klijn niet in het katholieke repertoire van goede films pasten. Hierbij verwees hij herhaaldelijk naar het blad *Tooneel en Bioscoop*, welke de films afgekeurd had. Dit katholieke tijdschrift bood aan de lezer de eigen filmkeuring van de katholieken, naast de plaatselijke keuring in opdracht van de burgemeester. Eer en Deugd gaf dit tijdschrift uit en raadde iedere bioscoophouder aan het blad als richtlijn van de te vertonen films te houden. *Toneel en Bioscoop* was opgericht in 1915 en bevatte voornamelijk door katholiek Bernard de Wolf geschreven film- en toneelrecensies. Deze recensies omvatte enkel een korte beschrijving met daarbij een goed- of afkeuring met het oog op het katholieke geloof. De meeste films die afgekeurd werden bevatten het portretteren of insinueren van overspel, echtscheidingen of het tonen van naakt.²⁴⁰

Een andere reden voor katholieken om films af te keuren, was wanneer deze andere denkbeelden suggereerden. Zo werd in de "Apollo-Bioscope" van Devenijns de film ONDER ALVA'S SCHRIKBEWIND²⁴¹ getoond, welke de protestantse geloofsopvattingen weergaf. De Klijn vond deze "verderfelijk en averechtsch"²⁴² en preekte: "Moge ieder Katholiek van Tilburg begrijpen, dat hij als Katholiek verplicht is van zulke vertooningen weg te blijven. Laat u niet uitlachen in uw Roomsche overtuiging. En die lach kost U nog geld ook."^{243,244}

Devenijns en Van Riel – die mededirecteur van "Apollo" geworden was – deinsden niet terug na zijn schrijven en bleven met de film ONDER ALVA'S SCHRIKBEWIND adverteren. Expliciet

²³⁷ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 18 en 19 december 1917

²³⁸ *Tilburgsche Courant*, 17 juni 1916

²³⁹ LES MENDIANTS DU SACRÉ COEUR, de rest is onbekend – L'MALHEUR QUI PASSE, Georges Monca: Frankrijk, 1915 – "Groote sensationeele Volksroman in zes deelen" - DETECTIVE DARING AND THE THAMES COINERS - Sydney Northcote, Engeland: 1915 – DETTE DE HAINE - Henri Poutcal, Frankrijk: 1915

²⁴⁰ Thunnis van Oort (1999)

²⁴¹ PATRIE - Albert Capellani, Frankrijk: 1914 of 1916

²⁴² *Tilburgsche Courant*, 17 juni 1916

²⁴³ Ibidem

²⁴⁴ *Tilburgsche Courant*, 8 juli 1916

vermelden zij daarbij in hun advertentie dat er niets vertoond werd, dat met de goede zeden in strijd zou zijn. Opvallend hierbij is dat net als met de strijd van KSA tegen “Apollo” de kranten de bioscoop wederom bleven “steunen” door het plaatsen van hun advertenties en het schrijven van lovende recensies. Meerdere malen werd er door hen over Devenijns geschreven dat hij sinds jaar en dag een gunstige reputatie had weten op te bouwen door zijn filmvoorstellingen en er zeer goed in slaagde deze te behouden.²⁴⁵

Door het gunstig portretteren van Devenijns en zijn zaak geraakte de *Tilburgsche Courant* zelf ook verwickeld in een pennenstrijd met De Klijn. Hij en de commissie Voor Eer en Deugd verweten de *Tilburgsche Courant* “klakkeloos” te zijn door “Apollo” te steunen en lieten dit in hun ingezonden stukken blijken. De redactie van de *Tilburgsche Courant* reageerde hier gevat op. Zij nam contact op met het Rooms-katholieke Patronaat van Tilburg waar kapelaan Bernegan aan het roer stond. Zij vroegen hem de film ALVA te bekijken en een oordeel te vellen. Deze kapelaan keurde de film helemaal niet af en schreef dit zwart op wit in een telegram aan de heer De Klijn.²⁴⁶ Eén nul voor de *Tilburgsche Courant* en de bioscoophouders.

De advertentie van de film ONDER ALVA'S SCHRIKBEWIND die draaide in de “Apollo-Bioscoop”. (Bron: *Tilburgsche Courant*, 6 juli 1916)

De “Harmonie-Bioscoop” onder leiding van Onstee greep hierna zijn kans en vertoonde de film “op algemeen verzoek”²⁴⁷ ook in zijn zaal: de *Tilburgsche Courant* prees deze filmvoorstellingen wederom aan.²⁴⁸ Eer en Deugd kon dit openlijke verzet natuurlijk niet over haar kant laten gaan en De Klijn betichtte vervolgens de *Tilburgsche Courant* van leugens omtrent het verhaal van Kapelaan Bernegan. De Klijn was vooral ontzet omdat de krant de “katholieke zaak” volgens hem niet meer aanhing. De redactie van de *Tilburgsche Courant* was door deze beschuldigingen flink op haar teentjes getrapt en beschuldigde Eer en Deugd op haar beurt daarom van klakkeloosheid. Want, zo werd er geschreven, door het vaak onware schrijven van de vereniging geraakten verschillende bioscoopondernemers en hun goede reputatie onterecht in diskrediet en daar was de courant fel op tegen.²⁴⁹

Naast dat de bioscoopvoorstellingen volgens Eer en Deugd in Tilburg niet “katholiek” genoeg meer waren, werd ook toneel en theater in de N.K. Harmonie en “Palace” als onwenselijk ervaren. Zo werd *Moeder Meeuws* van het Nederlandsch Tooneel in de “Harmonie” vertoond en

²⁴⁵ *Tilburgsche Courant*, 14 en 16 november 1916

²⁴⁶ *Tilburgsche Courant*, 20 november 1916

²⁴⁷ Ibidem

²⁴⁸ *Tilburgsche Courant*, 14 en 16 november 1916

²⁴⁹ *Tilburgsche Courant*, 16 november 1916

dit stuk was klaarblijkelijk door *Tooneel en Bioscoop* afgekeurd. Ook in "Palace" werd dit stuk gewoon opgevoerd. De Klijn vernam dat hierbij "het rood der schaamte"²⁵⁰ op de wangen van het publiek stond. De *Tilburgsche Courant* ging na die opmerking een eigen onderzoek starten naar de bioscopen en concertzalen, zo meldde zij in hun krant. Zij concludeerde na een lange periode de voorstellingen in de gaten gehouden te hebben, dat er "niets voorvalt, wat aanstoot kan geven"²⁵¹. De redactie weigerde hierna verder inzendingen te plaatsen, die het onderwerp nog aansneden, omdat zij hun punt door dit onderzoek duidelijk gemaakt hadden.²⁵²

De Klijn wist echter niet van ophouden: de film VERGEVEN EN VERGETEN²⁵³ en het toneelstuk *Had je me maar* konden na een korte periode van stilte weer op een pennensrijd rekenen in de *Tilburgsche Courant*. Beide waren te zien in de "Apollo-Bioscope" in september 1916. Van Riel was helemaal klaar met het geschrijf van De Klijn en betichtte hem in een boze brief van het schrijven van pure onwaarheden. Want, stelde Van Riel, hoe kan hij de films die hij onzedig acht afkeuren, zonder dat hij deze ooit gezien heeft? Van Riel, die zelf ook pas 26 was, kwam tot de conclusie dat de schrijfwoede van De Klijn aan zijn jeugdige leeftijd te wijten was. Volgens Van Riel werd er door goed samen te werken met de gemeentelijke politie "niets vertoond waar een weldenkend mensch eenige aanstoot aan kan vinden"²⁵⁴. De Klijn klimt na dit bericht weer in zijn pen en stelt dat eenieder die de zedelijkheid in pacht heeft, absoluut geen politiekeuring nodig had.²⁵⁵

Er was dus flink wat ontevredenheid vanuit de geestelijke adviseurs in Tilburg over de film- en toneelvoorstellingen, zelfs zonder dat deze überhaupt door hen bekeken waren. Door de kranten aan te schrijven probeerden zij de Tilburgers er toch ervan doen inzien, dat een bezoek aan de bioscoop en het theater niet weggelegd was voor een goede gelovige. De plaatselijke katholieke kranten daarentegen maakten nog wel reclame voor de bioscopen en schreven lovende recensies. Eer en Deugd bleek redelijk machteloos te staan, want het publiek bleef de zaken binnenstromen. De Derde Orde in Tilburg bood daarom steun aan Eer en Deugd en samen gingen zij werken aan een extra keuring: de bioscoopverordening van 1914 bleek allang niet genoeg meer.

²⁵⁰ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 19 februari 1916

²⁵¹ *Tilburgsche Courant*, 16 november 1916

²⁵² *Ibidem*

²⁵³ Dit was een Franse, door Pathé Frères uitgegeven, film. Er zijn maar twee bioscopen in Nederland waarvan bekend is dat de film er gedraaid heeft: namelijk in Rotterdam (Tivoli) en Groningen (Cinema Palace) tussen juni en september 1916. De echte titel is onbekend. [Cinemacontext.nl]

²⁵⁴ *Tilburgsche Courant*, 5 september 1916

²⁵⁵ *Tilburgsche Courant*, 9 september 1916

11. DE BIOSCOOPCOMMISSIE(S)

Eigenlijk leek het voor het begin van de Eerste Wereldoorlog al onvermijdelijk dat in Tilburg een bioscoopcommissie zou komen, maar pas op 15 januari 1918 werd er voor de eerste keer kennis gegeven van het bestaan van een dergelijke commissie. "Roomsche Leven" (inderdaad vernoemd naar het "parochieblad") was de naam van deze katholieke commissie en een initiatief vanuit Eer en Deugd en De Klijn. De leiding van deze commissie was in handen van Kapelaan L. Hasselbach. Naast de directeur, waren er nog een tweede directeur (E.D.M. Kocken), secretaris (P. Van Oorschot) en lid (W.J. De Klijn) onderdeel van de commissie. Enkele keren per week schreef "Roomsche Leven" naar de couranten over de films die in Tilburg vertoond werden. Bij het goed- en afkeuren van de gedraaide films namen zij het tijdschrift *Tooneel en Bioscoop* als zijnde leidraad. Ze verboden geen films want die bevoegdheid hadden ze niet, maar gaven enkel hun mening en hoopten zo dat de katholieke Tilburgers de bioscopen en de onzedige films links zouden laten liggen. Zij keurden dus in "stille".²⁵⁶

Tilburg, 25 Februari '18.
M. de Redacteur,

Beleefd verzoeken wij U. in het belang der openbare zedelijkheid opname van het volgende.

De Apollo-Bioscoop schijnt, na een korte onderbreking, haar gevestigden naam te willen handhaven. Hetgeen tenminste nu wordt vertoond, spot weer met alle eischen van zedelijkheid en fatsoen.

De film „Doolhof” is slecht, en van het allooï, dat in de Apollo almee tot het meest verhevene behoort. Hoe is het mogelijk, dat een fatsoenlijk mensch zulke riool producten wil zien, temeer daar men overtuigd kan zijn, dat de Apollo juist zulke films kiest, om haar „publiek” te amuseeren. Arm publiek, dat zich zoo in den hoek laat duwen op het punt van zedelijkheid.

Het bewijs? In „Doolhof” volgt ontrouw op ontrouw, een ergerlijk decolleté wordt in het groot op het doek gebracht, opdat het publiek maar goed zou zien, dat de eerste man doch laten we geen pornographie schrijven.

Het meest walgelijke is echter wel, als een meisje van pl. m. 14 jaar optreedt, en coupletten zingt, welke uit den mond van een kind allerminst verwacht zouden worden.

Wij zullen uit respect voor onze lezers de woorden van dat goor lied maar niet weergeven, en willen alleen vragen, of in het belang der openbare zedelijkheid niet ernstig moet geprotesteerd worden tegen zulke vertooningen. Ieder weldenkend mensch blijve weg uit de Apollo-Bioscoop.

U M. de Redacteur zeggen wij oprechten dank voor de opname.

De R. K. Bioscoop-commissie o.afd.
Roomsche Leven en van „Voor Eer en Deugd”.
Kap. L. HASSELBACH, Direct.
Kap. EDM. KOCKEN, Secret.
Kap. P. v. OORSCHOT, 2e Dir.
Kap. W. J. DE KLIJN, Lid.

Een voorbeeld van een ingezonden brief van "Roomsche Leven" aan de *Nieuwe Tilburgsche Courant*. Meerdere malen per week schreven zij de krant aan over de "slechte" voorstellingen in de stad. Hierbij namen ze absoluut geen blad voor de mond, zoals uit het krantenbericht blijkt. (Bron: *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 25 februari 1918)

²⁵⁶ *Tilburgsche Courant* en *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 15 januari 1919

Deze commissie was dus een initiatief vanuit het bestuur van Eer en Deugd, maar niet vanuit het stadsbestuur van Tilburg. Een eigen, echte Tilburgse bioscoopcommissie kwam er precies een jaar later nadat “Roomsche Leven” “tot de in-treurige overtuiging [was gekomen], dat menige film de publiekelijke zedelijkheid ernstig bedreigde”²⁵⁷. In de *Nieuwe Tilburgsche Courant* van 8 januari 1919 verscheen een bericht van de burgemeester, waarin hij aankondigde dat er besloten was een plaatselijke bioscoopcommissie op te richten. Wederom was B&W tot dit besluit gekomen door het schrijven van de plaatselijke, Tilburgse besturen van – natuurlijk – Eer en Deugd en de Derde Orde. De voorwaarde voor het vertonen van films aan de plaatselijke bioscoophouders werd, dat alle films die op de planning van die week stonden iedere vrijdag om vier uur gekeurd moesten worden. Deze keuring geschiedde nog steeds namens, of door de Commissaris van Politie, maar daarbij moesten nu ook één of meerdere leden van de Tilburgse bioscoopcommissie aanwezig zijn om hun mening te kunnen uiten.²⁵⁸

Op een vergadering van dinsdag 14 januari 1919 werd door de bioscoopcommissie besloten dat zij onbevooroordeeld advies zouden geven. De commissieleden waren mannelijke en vrouwelijke inwoners van Tilburg en zij waren door de burgemeester zelf gekozen. Gesteld werd dat deze leden voornamelijk leken waren zonder een katholiek adviseur die hen leidde. Erg aannemelijk is dat niet als gekeken wordt naar het feit dat de bioscoopcommissie een initiatief was vanuit Eer en Deugd en De Derde Orde. Er werd besloten, dat de commissie of het hoofd der politie niet in hun eentje de beslissing mocht nemen of een film geheel of gedeeltelijk vertoond werd. Daarnaast werd afgesproken dat de commissie het bioscoopbezoek niet zou bevorderen, omdat het soms nog wel eens voorkwam in andere steden dat afgekeurde films toch vertoond werden en dat mocht in Tilburg niet gaan gebeuren.²⁵⁹

In diezelfde maand werd door de Minister van Binnenlandse Zaken Ruijs de Beerenbrouck – een Limburger en katholiek – een staatscommissie “Bioscoopgevaar” opgericht, welke – zoals haar naam al te kennen gaf – onderzoek ging verrichten naar de gevaren van de bioscoop in Nederland.²⁶⁰ De bioscoopcommissie onder leiding van Eer en Deugd in Tilburg “weerde” deze staatscommissie af, omdat het volgens hen al geheel duidelijk was dat de bioscoop – vooral voor kinderen – onheil berokkende.²⁶¹ Voornamelijk stonden zij net als vele katholieken niet achter het idee van een landelijke keuring.²⁶²

In 1918 werd ook de Bond van Exploitanten van Nederlandse Bioscooptheaters opgericht. Deze bond ging de belangen van bioscopeigenaren behartigen en beschermen tegen plaatselijke bioscoopcommissies en te hoge belastingen. In Tilburg werd het ondernemers en medewerkers middels een ingezonden brief van C. Th. A. Bodden²⁶³ verboden om zich bij deze bond aan te sluiten om plaatselijke – en dan vooral katholieke – belangen te blijven behartigen. Uit deze bond vloeide de Nederlandsche Bioscoopbond (NBB) voort, welke in juli 1921 opgericht werd en een belangrijke rol zou spelen in het bioscoopleven van Tilburg in het interbellum. De NBB verbood voor de allereerste maal in 1921 films op landelijk niveau: dit naar aanleiding van ministeriële berichten. Films van “Vrouweneer” en voor bevriende naties krenkende films werden voor geheel Nederland te verboden.²⁶⁴

²⁵⁷ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 16 januari 1919

²⁵⁸ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 8 januari 1919

²⁵⁹ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 16 januari 1919

²⁶⁰ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 11 januari 1919

²⁶¹ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 16 januari 1919

²⁶² *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 21 oktober 1921

²⁶³ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 23 november 1918 – Als we afgaan op de Couranten, was Bodden op dat moment voorzitter van de R.K. Gildenbond. [*Nieuwe Tilburgsche Courant*, 13 juli 1918]

²⁶⁴ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 1 oktober 1921

Rond 1921 kwamen er veel vragen omtrent de misstanden rond de plaatselijke bioscoopcommissies in de Tweede Kamer. Volgens leden van de Kamer traden de commissies in steden als Amsterdam en Den Haag niet goed genoeg op. Daarnaast waren er zoveel plaatselijke commissies, dat er geen eenheid was betreffende de te keuren films. Zo werden er in de ene stad films vertoond die in andere steden verboden waren. Om deze praktijken tegen te gaan werd er op 9 september 1921 een wetsontwerp tot bestrijding van de bioscoopgevaaren ingediend door de Minister van Binnenlandse Zaken.²⁶⁵ Op 18 november 1921 deed de *Nieuwe Tilburgsche Courant* verslag van het rapport van de door Ruijs de Beerenbrouck opgerichte Staatscommissie. De basis voor een bioscoopwet was hiermee gelegd. Het zou tot 1926 duren tot er daadwerkelijk een bioscoopwet kwam en vooral de meest fanatieke katholieken waren het niet met deze wet eens, wat uiteindelijk leed tot een landelijke bioscoopstrijd.

De bioscoopcommissie in Tilburg kreeg een jaarlijkse subsidie van duizend gulden van de gemeente: volgens de verenigingen die de commissie opgezet hadden was dit nodig omdat de kosten steeds hoger werden. Zij kregen deze door het werk dat zij in het “stadsbelang” en de openbare zedelijkheid deden.²⁶⁶ Terwijl in 1922 alle subsidies van commissies met vijftwintig procent ingekort werden door de economische crisis te Tilburg, bleef de subsidie voor de bioscoopcommissie gehandhaafd door de burgemeester onder het mom van “belangrijk voor het algemeen belang der Tilburg[ers]”²⁶⁷. Maar wat was de weerslag van de economische crisis op de plaatselijke bioscopen?

²⁶⁵ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 13 september 1921

²⁶⁶ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 15 oktober 1919

²⁶⁷ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 21 december 1922

12. HET EINDE VAN EEN TIJDPERK

In de Eerste Wereldoorlog leek het geld niet op te kunnen. Het was een “Gouden Tijd” waarin de inkomsten stegen en de vrije tijd kort na de oorlog toenam mede dankzij de achturige werkdag. Het was voor velen dan ook een klap toen er vanaf begin jaren twintig door de stijgende werkeloosheid ineens op het geld gelet moest worden. Tilburg belandde net als de rest van Nederland in een crisis: de belastingen stegen aanzienlijk, huishoudens moesten gaan bezuinigen en waren overgeleverd aan voedselbonnen toen de werkloosheid toesloeg. Het verteren en consumeren van bioscoop en theater moest geminderd gaan worden, vooral voor de algemene mentaliteit, zo melde de *Nieuwe Tilburgsche Courant* meerdere malen. “Een arbeider die den terugslag van den tijd ondervonden heeft” schreef dat veel Tilburgers het eenvoudige leven niet meer kenden. Zij gaven al hun geld uit aan overtollige zaken als drank, kleding en natuurlijk de bioscoop. Bezuinigen begon volgens de man bij het gezin, door kinderen in soberheid op te voeden en te herinneren aan vroegere tijden.²⁶⁸ Wat was de weerslag van deze crisisperiode op het succes van de bioscopen?

Eind jaren tien waren geopend: de “Luxor-Bioscope”, “Witte Bioscope”, “Harmonie-Bioscoop”, “Apollo-Bioscope” en “De Nieuwe Bioscoop”. Door de Tilburgse bioscoopcommissie was het vrij rustig omtrent de bioscopen in de stad: dankzij deze plaatselijke keuring leek de ontevredenheid van de katholieke verenigingen over de filmvoorstellingen voor enige tijd verdwenen te zijn. Bijna dagelijks kon het bioscooppubliek in Tilburg van een voorstelling gaan genieten. Zo introduceerde Wim Jonckers van de “Witte Bioscope” in 1919 iets geheel nieuws: de zogenaamde B.E.N.S-films. Deze films kwamen van de witte-filmmaatschappij te Leiden en hadden door hun “wekelijkse actualiteiten en door hunne prachtopnamen reeds vanaf het eerste verschijnen in de bioscopenwereld een enorm succes gehad”²⁶⁹. Een groot voordeel van deze programma’s was dat de “Witte Bioscope” weken van tevoren al aan kon kondigen, welke films zij gingen draaien. “Een overdruk publiek [volgde] met stijgende belangstelling de verschillende nummers”²⁷⁰ en de *Nieuwe Tilburgsche Courant* was ervan overtuigd dat de B.E.N.S-films in Tilburg een goede toekomst tegemoet gingen.²⁷¹ Klaarblijkelijk deden de films het toch niet zo goed als de krant voorspelde, want in mei 1919 verscheen er een groot bericht in de krant dat de “Witte Bioscope” er mee ging stoppen. Op 20 augustus 1920 verscheen de laatste filmrecensie en advertentie in de *Nieuwe Tilburgsche Courant*. De “Witte Bioscoop” bleek door E.J.F. Torremans van de gemeente Tilburg voor 25.920 gulden aanbesteed te zijn en werd in 1921 voor 10.479,63 gulden verbouwd tot een brandweerkazerne: door de plaatselijke bioscoopcommissie waren de “witte” voorstellingen niet meer nodig.²⁷²

Ook vanuit de wijkverenigingen kwam na de Eerste Wereldoorlog het initiatief op om een eigen bioscoop op te zetten. Vanaf 1919 had de wijk Besterd haar eigen belangenvereniging “Besterd Belang” opgericht. In februari 1922 besloot deze vereniging een eigen zaal voor

²⁶⁸ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 12 januari 1922

²⁶⁹ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 7 april 1919

²⁷⁰ Ibidem

²⁷¹ Ibidem

²⁷² Regionaal Archief Tilburg, archiefnummer 871 - Gemeentebestuur (deel II): 1920 - 54. Publieke werken: Onderhandeling betreffende Witte bioscoop en 1921 - E022/02. Eigendommen: Aankoop voormalig gebouw Witte Bioscoop. Brieven van B&W in november 1920 en van 19 juni en 24 juni 1921. Zie ook: *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 21 oktober 1921 en 7 november 1921

vermaak op te zetten – een soort wijkcentrum - en startte hierin ook haar eigen bioscoop. “Cinema Royal” en later “Besterd Belang” onder leiding van P. Smits opende haar deuren aan de Koestraat 73 op 9 december 1922. Op zaterdag, zondag en maandag werden er vanaf vier uur 's middags doorlopende voorstellingen in het zaaltje gegeven voor één gulden in de loge en tachtig, zestig en veertig cent voor de andere drie rangen.²⁷³ Er waren films te zien als *DE ELLENDE DER LIEFDE*²⁷⁴ en *DE GEHEIMEN OP DEN BODEM DER ZEE*²⁷⁵. Ondanks dat ook deze bioscoop “druk bezocht werd”²⁷⁶ bestond zij maar twee jaar: na 1924 werd er geen notie meer van gegeven in de kranten. Door de hoge belasting druk en afname van het aantal verkochte kaartjes was de bioscoop hoogstwaarschijnlijk niet draaiende te houden. De wijkvereniging bleef wel bestaan en organiseerde activiteiten als theater- en dansavonden. De oprichting van deze wijkvereniging inspireerde ook anderen: zo ontstond in de wijk Korvel de vereniging “Korvel Vooruit”.²⁷⁷

Door de economische crisis van de vroege jaren twintig daalden de inkomsten van de Tilburgers na 1920 aanzienlijk en dat was te merken in de plaatselijke bioscopen. De directeurs van “Luxor”, “Harmonie”, “Apollo” en “De Nieuwe” schreven in 1923 burgemeester en wethouders aan. Zij vonden dat de belasting op gemakkelikheden herzien moest worden, omdat zij momenteel te hoog was: namelijk 20 procent van de entreprijs. Terwijl de inkomsten van de bioscoopondernemers gedaald waren, waren de kosten om hun ondernemingen draaiende te houden door belastingen gestegen. Door de personeels-, rijks-, inkomsten- en gemakkelikhedsbelastingen werd er zelfs in enkele etablissementen verlies gedraaid.²⁷⁸ B&W onderzocht deze vraag en kwam tot de volgende cijfers. In 1921 betaalden de bioscopen samen 28.101,12 gulden aan gemakkelikhedsbelasting. Afgaande op de betaalde bedragen was de “Harmonie-Bioscoop” dat jaar het drukst bezocht, zij stond 9.955,92 gulden af terwijl de “Luxor-Bioscope” 4.175,29 gulden aan belasting inleverde. “Apollo” en “De Nieuwe” betaalden respectievelijk 7.587,38 en 6.382,53 gulden. In 1922 was de belasting teruggelopen tot 26.212,455 gulden in totaal: 6.610 voor “Apollo”, 8.108,465 voor “Luxor”, 8.473,49 voor “Harmonie” en 3.020,50 gulden voor “De Nieuwe Bioscoop”. Uit deze cijfers concludeerde B&W dat de malaise te Tilburg voor de bioscoophouders erg meegevallen was en weinig invloed op hun zaken had gehad. “Luxor-Bioscope” had zelfs twee maal zoveel belasting ingeleverd, dus meer kaartjes verkocht in 1922. De daling van “De Nieuwe” was te wijten aan het feit dat zij in 1922 enige tijd stilgelegd had. De belasting bedroeg 20 procent per ticket waardoor in 1921 140.500 en in 1922 131.000 gulden in totaal aan entrees gegenereerd was. Volgens B&W bestond er na deze uiteenzetting geen aanleiding om de belasting te doen verminderen.²⁷⁹

Ondanks dat B&W anders concludeerde was de crisis volgens bioscoopdirecteurs direct voelbaar in de bioscopen. De terugloop aan belasting betekende immers een terugloop aan verkochte kaartjes. Uit dit bericht in de krant bleek ook dat “Apollo” de enige zaak was die zich puur en alleen op bioscoopvoorstellingen richtte²⁸⁰: de andere bioscopen hielden in hun zalen ook theater- en cabaretvoorstellingen. De “Harmonie-Bioscoop” schraptte zelfs haar bioscoopvoorstellingen voor alleen leden, deze waren niet meer te betalen door de slechte financiële toestand. De terugloop in Tilburg was voor een deel dus te wijten aan de plaatselijke

²⁷³ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 9 december 1922 en 30 december 1922

²⁷⁴ *DIE MÄNNER VON SYBILL* - Frederic Zelnik, Duitsland: 1922

²⁷⁵ Met acteur Harry Piel. Werkelijke titel onbekend, misschien: *DAS GEFÄNGNIS AUF DEM MEERESGRUND*. [IMDB.COM]

²⁷⁶ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 26 februari 1923

²⁷⁷ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 19 juni 1920

²⁷⁸ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 5 februari 1923

²⁷⁹ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 5 februari 1923

²⁸⁰ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 10 februari 1923

werkeloosheid en Devenijns speelde hier handig op in. In mei 1922 voegde hij bij “Apollo” door de aanhoudende werkeloosheid een extra goedkope rang toe, deze rang kostte slechts 20 cent per kaartje.²⁸¹

Ook de Nederlandsche Bioscoopbond stelde rond deze tijd dat het niet goed ging met het Nederlandse bioscoopbedrijf. Volgens de NBB draaiden de meeste bioscopen flink verlies en daarom startte zij een onderzoek naar de hoogte van de gemakkelijksbelasting. Door haar werd geopperd om deze terug te brengen naar 10 procent van de entreprijs.²⁸² Het omgekeerde vond echter plaats: na 1925 steeg de belasting der openbare gemakkelijksheden juist. Vooral in grote steden met gemiddeld 16 procent. Zo brachten de 270 bioscopen die in Nederland geregistreerd stonden in 1928 ruim 5.140.000 gulden aan belasting binnen voor de overheid.²⁸³

Niet alleen voor de bioscoop in Tilburg was dit een slechte periode te noemen. Ten tijde van de mobilisatie was er door de gemeenteraad en het leger besloten om de kermis niet te houden. Maar ook in 1919 had vakantievierend Tilburg geen kermis om aan te doen: het voorstel tot herinvoering werd dat jaar acuut afgewezen door de gemeenteraad. Waarschijnlijk was dit besluit genomen door de slechte reputatie die de kermis had. Om zich te kunnen ontdoen van deze reputatie, kwam B&W in 1920 met een oplossing: de kermis zou gehouden worden, mits deze drooggelegd werd. Daarnaast werd er besloten de kermis in te korten met drie dagen: zij begon nu op de donderdag voor de eerste maandag van september. Vanaf 1920 was het dus verboden om drank te verkopen tijdens de kermis. De Nederlandsche Bond van Koffiehuishouder- en Slijters was het daar – met het oog op hun inkomsten – natuurlijk niet mee eens: alleen een sluiting der cafés op zondag voor 12 uur in verband met de zondagsrust vond zij acceptabel.²⁸⁴ Helaas werd aan haar klacht geen gehoor gegeven. Voor de volksklasse was het terugkeren van de kermis een kleine overwinning: voor haar was zij “volksbelang” en zou zelfs de werkeloosheid het bezoeken de kermis niet in de weg staan. Voor de volksklasse bleef het de beste manier om de vakantie te vieren.²⁸⁵

“De Nieuwe Bioscoop” had in 1922 dus enige tijd stilgelegen, alleen niet vanwege de crisis. Allereerst sloot zij doordat de zaal onder leiding van de nieuwe eigenaren Wessels en Roodfeld gerenoveerd werd – Vermeer was naar de “Harmonie-Bioscoop” betrokken en had daar de leiding weer van Wim de Boo overgenomen – en in oktober door een overtreding van de veiligheidswet. Door de massale opkomst voor hun bioscoopprogramma had directeur en explicateur Roodfeld stoelen bijgezet om aan de vraag van het publiek te kunnen voldoen. De hoofdcommissaris van de brandweer was daar absoluut niet blij mee, omdat het gangpad zo geblokkeerd werd. Indien er brand uit zou breken – wat in Tilburg al eerder was gebeurd – zou de vluchtroute onbegaanbaar zijn. Door dit incident dwong de hoofdcommissaris de bioscoop tot een tijdelijke sluiting. Enkel als men er een vergunning voor had aangevraagd, was het mogelijk om stoelen bij te zetten, anders moesten de bioscoophouders het bekopen met een boete of sluiting.²⁸⁶

Voor “Luxor” was de crisisperiode zoals uit de cijfers van B&W bleek niet echt te bemerken: zij hadden in 1922 veel meer kaartjes verkocht dan in het jaar daarvoor. Maar ook hier liep niet altijd alles op rolletjes. Onstee kreeg naar eigen zeggen flink wat problemen met

²⁸¹ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 30 mei 1922

²⁸² *Tilburgsche Courant*, 22 september 1925

²⁸³ *Tilburgsche Courant*, 1 augustus 1928

²⁸⁴ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 17 juni 1920

²⁸⁵ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 30 mei 1921

²⁸⁶ Regionaal Archief Tilburg, archiefnummer 871 - Gemeentebestuur (deel II): 1922 - P062/06. Politie: Intrekking bioscoopvergunning Souvenir des Montagnards. Brief van 3 oktober 1922

het materiaal dat hem aangeleverd werd door Filma Amsterdam. De film TWINTIGDUIZEND MIJLEN ONDER ZEE²⁸⁷ haperde ontzettend tijdens de voorstelling en Onstee bleek niet in staat de filmavond voort te kunnen zetten. Hij schreef hierover naar de *Nieuwe Tilburgsche Courant* om zijn excuses te maken aan diegenen die in de zaal zaten omdat de avond zo spijtig verlopen was en verklaarde dat hem slecht materiaal aangeleverd was. Filma kreeg lucht van deze beschuldiging en schreef naar de krant dat het verhaal van Onstee onjuist was. Indien er iets mis mee was, stelde Filma, moest Onstee dat bij het openen van het pak al gezien hebben, “hetgeen door iedere vakman op het eerste gezicht te zien is”²⁸⁸ en niet naderhand. Onstee had de film aan de filmverhuurder teruggestuurd en op hun kantoor bleek dat de film wel in goede staat was. Filma was daarna op onderzoek uitgegaan en erachter gekomen dat een dag na de mislukte voorstelling Onstee zijn projectieapparatuur had laten repareren in Breda. Duidelijk was, dat de beschuldigingen jegens Filma onjuist waren en dat Onstee een leugentje om bestwil verzonnen had om zijn reputatie te behouden. Filma was absoluut niet blij met de aantijgingen en werd zeer persoonlijk in haar brief: de *Nieuwe Tilburgsche Courant* was zo slim om dat gedeelte niet te plaatsen. Niet lang na dit incident verliet Onstee zijn “Luxor-Bioscope”.²⁸⁹ De nieuwe directeur werd Wim de Boo uit Breda en hij trok M. Salverda aan als explicateur. Matthijs Salverda was bioscoopexplicateur geweest in Amsterdam en bouwde in Tilburg al snel een goede reputatie op bij het bioscooppubliek.²⁹⁰

Waar de beginperiode van het interbellum een einde betekende van de “Gouden Tijd” in de stad, bleek zij ook voor de carrière van bioscoophouder Devenijns een einde te zijn. Nu Devenijns het niet meer aan de stok had met Eer en Deugd of de KSA, waren er wel andere mensen die hem zwart wilden maken. Zo insinueerde de redacteur – waarschijnlijk Antoon Arts – van de *Nieuwe Tilburgsche Courant* dat Devenijns de jeneverwet had overtreden en daarvoor veroordeeld zou gaan worden. J.B. Devenijns was in deze tijd voorzitter van de Tilburgsche Bond voor Koffiehuishouders en volgens de *Nieuwe Tilburgsche Courant* had hij aan de vergunninghouders in de stad te weinig jenever geleverd, maar hen daarvoor wel teveel laten betalen. Zelf had hij klaarblijkelijk twee keer zoveel afgenomen – 2000 in plaats van 1000 liter – dan waarvoor hij een vergunning had. De Bond ging een onderzoek starten naar deze kwestie, maar voor Devenijns was het geheel duidelijk:

Duizend gulden schenk ik aan den Algemeenen Arme te Tilburg, als de insinuaties aan mijn adres aangehaald in de verschillende nummers van de NTC waarheid bevatten. Ik wensch aan dat politiek gehaspel een einde te maken. Ieder weldenkende weet waar de schoen wringt. Wie helpt de armen aan f1000,-? [...] ²⁹¹

verscheen er in de krant.²⁹² Na de aantijgingen van de *Nieuwe Tilburgsche Courant* en dit bericht van Devenijns stopten de advertenties en recensies van de “Apollo-Bioscope” in deze krant. De *Tilburgsche Courant* plaatste deze nog wel, tot de krant in 1920 tijdelijk ophield met uitgeven. Pas in 1921 verschenen er weer advertenties van “Apollo” in de *Nieuwe Tilburgsche Courant*,

²⁸⁷ 20.000 LEAGUES UNDER THE SEA - Stuart Paton, Amerika: 1916

²⁸⁸ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 30 mei, 8 juni en 20 juni 1919

²⁸⁹ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 18 juni 1919

²⁹⁰ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 27 oktober en 08 december 1922

Zie ook: D. Van Eunen, “Huwelijksakten Amsterdam” [1999-2012] *Eunen.eu* – 11-05-2012
www.eunen.eu/huwelijksakten_amsterdam/huwelijk_1920_bruidgom.htm

²⁹¹ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 23 maart 1919

²⁹² *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 22 en 25 maart 1919

toen Arts en Devenijns zich hoogstwaarschijnlijk verzoend hadden. Opvallend is dat de “Apollo-Bioscope” nu ineens wel weer veel lof ontving in recensies van de krant.

In 1922 ging Devenijns met Mathijs Desmet een samenwerking aan: zij wilden “Luxor Bioscoop-Theater” overnemen van Onstee en samen gaan exploiteren. Desmet was geen onbekende binnen de bioscoopwereld: hij was al eigenaar van het “Chicago Theater” en “Cinema Parisien” te Eindhoven. Devenijns en Desmet hoopten middels hun samenwerking weer vele bioscoop liefhebbers aan te trekken en zo – ook voor hun collega’s – het bioscoopbezoek in Tilburg te doen vermeerderen.²⁹³ Zij vroegen keurig een vergunning aan, maar in april van 1922 bleek dat deze al weer ingetrokken was en hun plannen in de ijskast waren beland.²⁹⁴ Onduidelijk is waarom de samenwerking niet doorging. Wim de Boo – directeur van het “Luxor Theater” Breda – waagde de sprong hierna en nam “Luxor” van Onstee wel over.²⁹⁵

Rond diezelfde tijd werd bericht in de krant dat Frits Schakels directeur van “Apollo-Bioscope”²⁹⁶ geworden was. Hij bouwde de bioscoop om tot concertzaal “De Lindeboom”: zo kreeg de zaal haar oorspronkelijke naam van voor 1908 terug. De “Apollo-Bioscope” was echter niet verdwenen, want op 28 augustus 1924 openden vader en – waarschijnlijk – zonen Devenijns het nieuwe “Apollo-Theater” aan de Prinses Julianastraat 15. Cor Schuring werd daar de nieuwe mededirecteur en explicateur. Ondanks de reputatie en kennis van J.B. Devenijns was deze nieuwe bioscoop geen lang leven gegund. Nog geen half jaar later opende Wim de Boo het nieuwe “Astoria Theater” in het pad en verdween “Apollo” uit Tilburg.²⁹⁷ Dit betekende het einde voor de bioscoopcarrière van J.B. Devenijns. Na ruim 17 jaar het bioscoopvermaak in Tilburg getekend en zelfs gevormd te hebben, deed Devenijns afstand van het bioscoopwezen. Na de sluiting van “Apollo” startte hij geen nieuwe bioscoop meer. Ondanks dat hij door de Tilburgse geestelijkheid gevreesd en gehaat was, bleef hij voor het filmlievende publiek de bioscoop pionier van Tilburg.

Het bioscoopleven in Tilburg stond niet stil na het vertrek van Devenijns. Net als “Apollo” verdween “Astoria” weer erg snel uit de stad: in augustus 1925 verscheen er een bericht van Mathijs Desmet in de *Nieuwe Tilburgsche Courant* dat hij “Astoria” weer van Wim de Boo overgenomen had. In dat pand ging hij zijn “Chicago-Bioscope Theater” exploiteren.²⁹⁸ De kosten voor deze bioscoop waren negentig cent voor een plek in de fauteuils, vijftig cent in de loge, vijftig, vijfendertig en vijftwintig cent in de andere drie rangen.²⁹⁹ Zoals de naam al aangeeft, werden er naast films in “Chicago” ook toneelstukken als *Het Teeken des Kruisen* opgevoerd, maar ook cabaret en kluchten.³⁰⁰ Het bioscoopprogramma bestond uit films als *BLONDE GREET*³⁰¹ en actualiteiten, zoals de viering van het 25jarige bestaan van een Eindhovense sigarenfabriek.³⁰²

²⁹³ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 1 februari 1922

²⁹⁴ Regionaal Archief Tilburg, archiefnummer 871 - Gemeentebestuur (deel II): 1922 - P062/02. Politie: Aanvraag toestemming voor voorstellingen in Luxor Theater. Brief van 10 februari 1922

²⁹⁵ Regionaal Archief Tilburg, archiefnummer 871 - Gemeentebestuur (deel II): 1922 - P062/04. Politie: Aanvraag toestemming exploitatie Luxor Theater. Brief van 15 april 1922

²⁹⁶ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 18 april 1922

²⁹⁷ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 26 augustus 1924 en 12 januari 1925

²⁹⁸ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 28 augustus 1925

²⁹⁹ *Tilburgsche Courant*, 2 september 1925

³⁰⁰ *Tilburgsche Courant*, 31 oktober 1925

³⁰¹ *OF GREET, DOCHTER VAN DE VUURTORENWACHTER*. Een drama in zes akten, met als bijzondere attractie zangbegeleiding van don heer M. Vigene, bekend uit “De Jantjes”. [*Nieuwe Tilburgsche Courant*, 7 november 1925]

³⁰² *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 7 november 1925

Op eerste paasdag 1926 was het dan zover: de opening van de “Burgerschouwburg” vond plaats op de Heuvel nummer 97 in een voormalig fabriekspand. Eindelijk, na jarenlang discussiëren had de stad haar schouwburg! De correspondent van de *Tilburgsche Courant* die een kijkje mocht gaan nemen, was verbaasd over de geweldige aankleding en de imposante toneel-, bioscoop- en danszalen. De bioscoopzaal bood maar liefst plek aan ruim 900 man en had wel vijf verschillende rangen. Vol overtuiging werd er geschreven dat deze schouwburg het amusementsleven van Tilburg zeker zou gaan versterken.³⁰³ Een standaard avondbioscoopvoorstelling in deze schouwburg begon met het Pathé Journaal en de Pathé Revue, waarna er twee korte komische films gedraaid werden voordat de hoofdfilms als O DIE DON JUAN³⁰⁴ en BUFFALO BILL³⁰⁵ afgespeeld werden. In de “Burgerschouwburg” werden daarnaast themadansavonden gehouden van zes tot tien uur 's avonds en ook waren er geregeld avondconcerten van tien tot half twaalf plus bals gehouden om het Tilburgse publiek optimaal te amuseren.³⁰⁶

Directeur J. Van Rijzewijk werd al in juni 1927 failliet verklaard door de Bredase rechtbank en Herman van der Waarden werd zijn opvolger. Van der Waarden kwam van buiten Tilburg en wist voordat hij gevraagd werd als directeur niet eens van het bestaan van de schouwburg af. Tijdens de Tilburgse kermisweek maakte hij kennis met iedereen die er werkte en hij vond er zoveel “hartelijkheid en vriendelijkheid”³⁰⁷ dat hij zich meteen thuis voelde. Op vrijdag 9 september 1927 heropende Van der Waarden de “Burgerschouwburg” met de film DE ZWERVER³⁰⁸: deze opening was volgens de *Tilburgsche Courant* een succes te noemen.³⁰⁹ Niet lang daarna doopte Van der Waarden de schouwburg om tot de “Stadsschouwburg”.³¹⁰ Een avondje bioscoop kostte er veertig, zestig en tachtig cent voor de eerste drie rangen en maar liefst één of anderhalve gulden voor de hoogste twee.³¹¹ De schouwburg was bij de spoorwegovergang gelegen in een oud fabriekspand en tijdens de concerten en films, ondervonden de bezoekers soms veel hinder van voorbijrazende treinen.³¹²

Na de komst van de schouwburg in Tilburg bleef het bioscoopbedrijf tot 1929 stabiel. Opvallend is dat er in Tilburg altijd maximaal vijf bioscopen in de stad stonden. Hierdoor hebben de jaren vanaf het begin van de Eerste Wereldoorlog zich gekenmerkt door een wisseling van bioscopen in panden, qua naam of eigenaar. Zo werd Van Dun in 1929 directeur van de “Luxor-Bioscope” toen hij de bioscoop weer van John Prent overgenomen had. Daarnaast was alleen het houden van bioscoopvoorstellingen niet meer rendabel tijdens het begin van het interbellum: op “Apollo” na was in bijna iedere bioscoop ook een theater of concertzaal gevestigd. Wellicht waren de belastingtarieven voor toneelvoorstellingen en concerten lager dan de belasting op bioscopen en was een combinatie van bioscoop en ander vermaak de enige manier om de zaak draaiende te houden. De crisis bleef een hele lange tijd een issue: in 1928 werd er door Van der Waarden wederom gevraagd of de vermakelijkheidsbelasting omlaag kon. Aan dit verzoek werd

³⁰³ *Tilburgsche Courant*, 3 april 1926

³⁰⁴ Onbekend

³⁰⁵ LAST FRONTIER - George B. Seitz, Amerika: 1926

³⁰⁶ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 21 augustus 1926

³⁰⁷ *Tilburgsche Courant*, 10 oktober 1927

³⁰⁸ LE CHEMINEAU - Maurice Kéroul en Georges Monca, Frankrijk: 1926

³⁰⁹ *Tilburgsche Courant*, 10 september 1927

³¹⁰ *Tilburgsche Courant*, 2 januari 1928

³¹¹ *Tilburgsche Courant*, 7 november 1929

³¹² Rien van der Heijden en Erik Mentink, “Niet de eerste” [27 december 2007] *GeheugenvanTilburg.nl* – 23-05-2012 www.geheugenvantilburg.nl/component/option,com_raadplegen/Itemid,30/id,870/
Zie ook: Anton van de Wiel, “De oude schouwburg” [17 februari 2008] *GeheugenvanTilburg.nl* – 23-05-2012 www.geheugenvantilburg.nl/component/option,com_raadplegen/Itemid,30/id,918/

door B&W niet voldaan. Zij zat al zozeer met de bioscopen in haar maag, zo zal blijken uit de volgende hoofdstukken, dat ze er qua financiën het hoogste mogelijke uit wilde halen.³¹³

Het was namelijk niet de crisis die de grootste invloed op de bioscopen na de Eerste Wereldoorlog had. De kwesties omtrent het bioscoopkwaad bereikte na 1918 een “nieuw stadium”³¹⁴ van verderfelijkerheid. De strijd barstte los. De bioscoop werd vaker en vaker als “boosdoener” der misdaad aangewezen. Zowel bij misdaden begaan door volwassenen als kinderen werd gesteld dat zij te vaak in de bioscoop zaten en dat hun misdaad “zoals in eene bioscoop”³¹⁵ leek. De “gevaaren van sensatiefilms”³¹⁶ moesten landelijk geweerd gaan worden. Op landelijk niveau werd er koortsachtig naar een oplossing gestreefd: het was deze oplossing waar vooral het Zuiden des lands niets in zag.

Ter hoogte van de kar was gevestigd het “Chicago-Bioscope Theater” van Mathijs Desmet aan de Prinses Julianastraat 15. In 1930 nam Herman van der Waarden de zaak over. (Bron: BeeldOnline Regionaal Archief Tilburg, fotonummer 011164)

³¹³ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 25 januari 1924

³¹⁴ Karel Dibbets (1986): 234

³¹⁵ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 17 augustus 1922

³¹⁶ *Ibidem*

13. TILBURG SLUIT ZICH AAN BIJ DE “VEREENIGING”

Ruim een jaar nadat de Staatscommissie haar rapport over de bioscoop uitgebracht had, werd dat pas in de Tweede Kamer besproken. Minister Ruijs de Beerenbrouck had naar aanleiding van het rapport een bioscoopwet ingediend om de bioscoop doormiddel van enkele regelgevingen zedelijk aantrekkelijker te maken. De bioscoop vond de minister opzichzelfstaand geen kwaad: zij kon zelfs een gepast genot zijn, indien de filmvoorstellingen aan banden gelegd werden. Dit aan banden leggen zag de minister voor zich door een Rijkscommissie in te stellen, welke belast werd met de keuring van alle films in Nederland. De problemen omtrent de vele verschillende gemeentelijke keuringscommissies zouden zo ook opgelost zijn, omdat er één maatstaaf zou komen.³¹⁷

Dit bericht schudde de katholieken wakker: zo een Rijkskeuringscommissie was natuurlijk neutraal en zou geen rekening houden met hun specifieke wensen op het gebied van filmvoorstellingen. In juni van het jaar 1920 riep de burgemeester van Maastricht, de heer L.B.J. Van Oppen, alle burgemeesters van de grotere plaatsen in Limburg en Brabant daarom bijeen om over de organisatie van een Zuidelijke Keuringscommissie te spreken. Deze commissie zou haar advies middels een eigen gids geven en daarbij een lijst van goedgekeurde films opstellen, zodat alle gemeenten qua keuring op één lijn zouden zitten en er geen gedonder meer met coupures zou zijn. De burgemeesters zouden zo minder belast worden in de plaatselijke keuring. Dit voorstel werd door burgemeesters en veel plaatselijke bioscoophouders enthousiast ontvangen en men hoopte dan ook dat door dit initiatief het idee van een landelijke keuring langzaam van de baan zou geraken.³¹⁸

Waar in 1921 en 1922 regelmatig verslag werd gedaan in de *Nieuwe Tilburgsche Courant* van de komst van een bioscoopwet, werd zij op donderdag 1 maart 1923 met 41 tegen 46 stemmen alsnog verworpen in de Tweede kamer. De reden voor verwerping was dat men het niet eens werd over het ontwerp van de wet. Zo vond de linkse oppositie dat de wet een inbreuk op de “geestelijke vrijheid der burgers”³¹⁹ zou zijn. Links was van mening dat doormiddel van het verlenen van subsidies – die zedelijk verheffende vertoningen zouden bevorderen – het bioscoopwezen in betere banen geleid zou moeten worden. Daarnaast kwam men er ook niet uit over hoe er gekeurd zou moeten worden: er waren voorstanders voor het plaatselijk keuren, zodat iedere gemeente haar eigen ingeving kon geven, maar anderen zagen dat dit de afgelopen jaren niet gewerkt had en pleitte voor een centrale keuring waarin sociaal pedagogische en kunstkritische leden zouden zitten. Alle levensbeschouwingen zouden in deze centrale keuring vertegenwoordigd moeten worden. Ook over de leeftijd waarop kinderen toegelaten mochten worden – onder de 16 of 18 – kwam geen antwoord.³²⁰ Door deze onverenigbare inzichten sneuvelde het wetsvoorstel van Ruijs de Beerenbrouck.

De Zuidelijke katholieke gemeenten in Nederland hadden nooit iets gezien in een centrale filmkeuring en konden opgelucht ademhalen. Een maand na de verwerping gingen de geruchten echter al weer dat er een nieuw voorstel der ontwerp bioscoopwet gemaakt was en

³¹⁷ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 22 februari en 22 februari 1923

³¹⁸ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 9 juni 1920

³¹⁹ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 18 november 1922

³²⁰ Ibidem

ingediend werd.³²¹ Snel gooiden de Brabantse en Limburgse gemeenten hun plannen voor de Zuidelijke keuring weer op tafel en op 6 juni 1923 werd de “Vereeniging van Noord-Brabantsche en Limburgsche gemeenten voor gemeenschappelijke Filmkeuring” te Eindhoven opgericht. Op 19 juni werd door B&W van Tilburg aan de gemeenteraad ter stede voorgesteld zich aan te sluiten bij deze vereniging, omdat daarmee het probleem van afzonderlijke keuringen opgelost zou zijn. De aansluiting zou daarnaast de plaatselijke keuring moeite- en kostelozer maken, doordat de gemeente gebruik kon maken van één keuringsoverzicht. Er zou een centraal keuringskantoor komen, waar de gemeenten zich naar konden wenden. Tilburg was één van de achttien gemeenten die zich meteen bij de Vereeniging aansloten op 13 juli 1923.³²²

De Vereeniging werkte samen met Eer en Deugd en hoofdredacteur van hun blad *Tooneel en Bioscoop* – Bernard de Wolf – ging bepalen welke films door het katholieke publiek bekeken mochten worden. De films keurde hij thuis in zijn woning te Amsterdam of bij filmverhuurders zelf. De films werden voorzien van een zogenaamde keuringskaart, waarop de goedkeuring en het aantal aangebrachte coupures stonden. Hij wist vijf verhuurkantoren achter zich te scharen, namelijk Nebima, Pathé, Cinema Palace, Nordisk en Loet Barnstijn.³²³ Het keuren van De Wolf was absoluut niet belangeloos: boven alles werkte hij naast de Vereeniging bij het filmbedrijf en kreeg daar zeer goed voor betaald. Op 6 december 1923 berichtte de Vereeniging aan Tilburg dat vanaf 1 februari 1924 geen films gedraaid mochten worden die niet door hun eigen Keuringskantoor of dat van Eer en Deugd geschikt bevonden waren voor vertoning.³²⁴

De Nederlandsche Bioscoopbond – onder leiding van David Hamburger – en verscheidende filmverhuurkantoren stonden niet achter het idee van een centrale keuring voor het Zuiden. In januari werd de Tilburgse bioscoophouders gemeld, dat zij tot nader orde geen reclame en films meer zouden ontvangen en wellicht hun zaak enige tijd zouden moeten sluiten. De verhuurkantoren stonden niet achter de keuring omdat zij bang waren dat ze grotendeels op moesten gaan draaien voor de kosten die de keuring met zich mee zou gaan brengen. De Bioscoopbond verbood hierna aan zes filmverhuurkantoren te Nederland – waaronder Polygoon, Emelka, Universal, Meteor, Pathé Frères en Nordisk – films te verhuren aan die gemeenten die zich bij de Zuidelijke keuring aangesloten hadden. Films die al verhuurd waren, moesten per direct teruggestuurd worden.³²⁵ De Bioscoopbond was van mening dat de films die zij goedgekeurd achtte, gewoon gedraaid konden worden en als de Zuidelijke gemeenten het hier niet mee eens was, zij ook geen films konden krijgen van de bij hen aangesloten verhuurkantoren. Het gevolg voor Tilburg was, dat de bioscopen enkele dagen gesloten waren.³²⁶ Na heel wat woordenwisselingen tussen de Bond en de Vereeniging, waarbij verzekerd werd dat niet één groep voor de kosten op ging draaien, kwam er in februari een einde aan dit bioscoopconflictje. Er hoefde enkel betaald te worden voor films, waar coupures in aangebracht moesten worden. De “Vereeniging van Noord-Brabantsche en Limburgsche gemeenten voor

³²¹ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 30 maart 1923

³²² Regionaal Archief Tilburg, archiefnummer 871 - Gemeentebestuur (deel II): 1923 – P062/02. Politie: Toezicht bioscopen; filmkeuring (1923) Brief van 13 juli 1923

³²³ Thunnis van Oort (2007): 147

Zie ook: Regionaal Archief Tilburg, archiefnummer 871 - Gemeentebestuur (deel II): 1923 – P062/02. Politie: Toezicht bioscopen; filmkeuring. Brief van 6 december 1923

³²⁴ Regionaal Archief Tilburg, archiefnummer 871 - Gemeentebestuur (deel II): 1923 – P062/02. Politie: Toezicht bioscopen; filmkeuring. Brief van 6 december 1923

³²⁵ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 2 februari 1924

³²⁶ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 30 januari en 2 februari 1924

gemeenschappelijke Filmkeuring” kreeg hierbij het voordeel van de twijfel voor een proefperiode.³²⁷

Ook in Tilburg stuitte het aansluiten bij de Zuidelijke keuring op verzet van plaatselijke bioscoophouders als R. Roodfeld, Wim de Boo en A. Van Gorp. Roodfeld – directeur van “De Nieuwe Bioscoop” – was van mening dat door de aansluiting van Tilburg bij de Vereeniging, de vrijheid van het volk aan banden gelegd werd en het onder “voogdij”³²⁸ gesteld werd. Hij vond dat Tilburg zich verkocht had, terwijl het bioscoopbedrijf ter stede zich altijd aan de rooms-katholieke opvattingen gehouden had door films passend te maken voor hun publiek. Roodfeld vond dat de Vereeniging het volste recht had om te gaan keuren, maar niet ten koste van de portemonnee van de burgers. Hij voorspelde dat vele theaters in Brabant en Limburg zouden gaan sluiten, omdat zij het niet eens waren met de kosten die gemaakt werden om te kunnen keuren. En zodra deze theaters hun deuren sloten, zouden de gemeenten heel wat financiën mislopen: alleen op de bioscoop kon volgens Roodfeld twintig procent belasting geheven worden terwijl er zoveel weerstand tegen dat vermaak was.³²⁹

Ook Wim de Boo van “Luxor” en Van Gorp – mededirecteur – van “De Nieuwe” verzochten beleefd aan B&W uit de Vereeniging te stappen, omdat zij de oorspronkelijke plaatselijke keuring voldoende achten. Vooral nu het zo slecht ging met de bioscopen in Tilburg, konden zij de extra problemen die het conflict tussen de filmleveranciers en De Wolf bracht er niet bij hebben.³³⁰ Dit bericht werd door de gemeenteraad genegeerd en aan het einde van de proefperiode – mei 1924 – werd ook vanuit de Tilburgse gemeenteraad gevraagd om in een openbare vergadering uitspraken te doen over het lidmaatschap van de Vereeniging. Met het oog op persoonlijke en financiële offers leek het Felix Donders – lid van de R.K. Volkspartij en de gemeenteraad – verstandig om uit de Vereeniging te stappen.³³¹ Dit deed Tilburg echter niet, ondanks de tegenstand uit vele hoeken. Na de proefperiode werd door de Vereeniging besloten om de filmleveranciers en bioscoopexploitanten tegemoet te komen door gekeurde films als “toelaatbaar” of “ontoelaatbaar” te bestempelen. Hierdoor werd het aanbrengen van coupures vrijwel overbodig: alleen hele kleine wijzigingen mochten door De Wolf nog gemaakt worden. Kosteloos uiteraard.³³²

Na de proefperiode werd het stil omtrent de Vereeniging in de Tilburgse kranten. In 1925 verscheen de Bioscoopwet echter weer ten tonele: een nieuw voorstel voor de wet werd bij de Tweede Kamer ingediend.³³³ Na ellenlange discussies omtrent leeftijd, plaatselijke keuring en censuur voor volwassenen werd de wet ondanks felle tegenstand van de Bioscoopbond³³⁴ in mei 1926 aangenomen. Op 1 maart 1928 trad zij pas in werking. Heel bioscopisch Nederland verkeerde in onrust in deze periode: zo waren er stakingen in het bioscoopbedrijf en gooiden musici in Haagse bioscopen stinkbommen naar binnen.³³⁵

³²⁷ Thunnis van Oort (2007): 151

Zie ook; *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 9 februari 1924

³²⁸ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 25 januari 1924

³²⁹ Ibidem

³³⁰ Regionaal Archief Tilburg, archiefnummer 871 - Gemeentebestuur (deel II): 1924 - P062/03. Politie: Filmkeuring. Brieven van 26 januari 1924 en 29 januari 1924

³³¹ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 1 mei 1924

³³² Thunnis van Oort (2007): 151

³³³ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 26 september 1925

³³⁴ De NBB had vooral bezwaar tegen de censuur die de Bioscoopwet met zich mee zou brengen.

³³⁵ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 26 januari 1926 en *Tilburgsche Courant*, 26 januari 1926

Tilburg. Willem II. straat met Liedertafel.
De Willem-II-straat in 1920 met aan de linkerkant de sociëteit van de "Liedertafel Souvenir de Montagnards" waarin "De Nieuwe Bioscoop" gevestigd was. (Bron: BeeldOnline Regionaal Archief Tilburg, fotonummer 003002)

14. DE ZUIDELIJKE NAKEURING

Door de Bioscoopwet van 1926 werd de keuring van het Zuiden een nakeuring: de wet bood namelijk de mogelijkheid om naast de landelijke keuring ook het bestaan van een plaatselijke keuring te handhaven op basis van artikel 4. In januari 1928 werd er in de *Nieuwe Tilburgsche Courant* verslag gedaan van de bepalingen en werkwijzen van de Bioscoopwet, welke op 1 maart van datzelfde jaar in werking zou gaan treden. Er zou een Centrale Commissie te Den Haag komen, welke bestond uit een voorzitter en zestig leden. Deze Centrale Commissie werd opgesplitst in kleinere commissies, zoals de keurings- en herkeuringscommissie, welke in de keuringslokalen van de Centrale Commissie aan de slag gingen. Vanzelfsprekend mochten leden die in de keuringscommissie deelnamen, niet in de herkeuringscommissie plaatsnemen. Films en het bijbehorende reclamemateriaal werden gekeurd en voorzien van een keuringskaart ter bewijs van toelating.³³⁶

Op 24 februari installeerde minister Kan de Centrale Commissie en de eerste officiële keuringsweek begon op 4 maart. Na deze datum mochten er geen films of reclamematerialen meer in het openbaar vertoond worden als zij niet goedgekeurd waren door de C.C.. Films die gekeurd waren, werden opgedeeld in leeftijdscategorieën: tot veertien jaar, tot achttien jaar of alleen geschikt bevonden voor volwassenen (respectievelijk A, B of C categorieën). Er mocht alleen verboden worden wat in strijd was met de goede zeden en openbare orde: propaganda voor welke zaak dan ooit mocht nooit een reden tot verbod zijn.³³⁷

De werkwijze van de Bioscoopwet bood voor de katholieken voor- en nadelen. Het grote voordeel dat de wet met zich meebracht, was dat de wet ruimte bood voor een plaatselijke nakeuring. Alleen vastgesteld stond, dat deze plaatselijke commissie alleen kon “beraadslagen en besluiten”³³⁸ en dus niet zelf mocht keuren. Daarnaast was Centrale Commissie zelf een groot nadeel: de zestig leden die erin plaatsnamen vertegenwoordigden alle zuilen van Nederland en niet alleen hun “heilige” katholieke zuil. Uiteindelijk bleek de C.C. zevenentachtig leden te hebben, waarvan er vijfentwintig tot achtentwintig katholiek waren.³³⁹ Daarnaast werden er in de zogenaamde “overgangs”periode van 1 maart tot 1 september nog films vertoond die door de Haagsche Commissie goedgekeurd waren: deze films vonden burgemeesters van het Zuiden absoluut niet voor hun burgers geschikt en de vraag “acht men hetgeen in Den Haag op [bioscopisch] terrein wordt toegelaten voor onze Zuidelijke provincies aanvaardbaar?”³⁴⁰ rees op bij de “Vereeniging van Noord-Brabantsche en Limbursche gemeenten voor gemeenschappelijke Filmkeuring”.

Het bestuur der Vereeniging antwoordde hier negatief op en deed een beroep op artikel 4 van de Bioscoopwet: bij gemeenteverordeningen werd nakeuring als mogelijkheid gesteld. Burgemeester en wethouders mochten dan schriftelijk voorschriften maken, waar de plaatselijke bioscoophouder zich naast de Bioscoopwet aan moest houden.³⁴¹ De Vereeniging achtte zo een plaatselijke nakeuring niet genoeg, maar wilde deze wederom centraal gaan regelen. De nakeuring zou dan gaan geschieden door de Vereeniging zelf, omdat deze

³³⁶ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 4 januari 1928

³³⁷ *Tilburgsche Courant*, 25 februari 1928

³³⁸ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 4 januari 1928

³³⁹ *Tilburgsche Courant*, 29 februari 1928

³⁴⁰ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 26 januari 1928 en *Tilburgsche Courant*, 26 januari 1928

³⁴¹ *Tilburgsche Courant*, 29 februari 1928

“aangewezen weg het meest verkieslijk is”³⁴². In een vergadering van 26 januari waarin alle aangesloten gemeenten bij de Vereeniging deelnamen, probeerde het bestuur de burgemeesters over te halen tot een nakeuring door een film te draaien die de Amsterdamse en Haagse keuring had doorstaan, maar volgens de Vereeniging in het Zuiden absoluut niet toelaatbaar bleek. Besloten werd, dat nakeuring van film- en reclamemateriaal voor het Zuiden der gemeenten noodzakelijk was.³⁴³

Veel Zuidelijke steden, bijvoorbeeld het Brabantse Oss, zagen niets in deze extra keuring bovenop de landelijke keuring en besloten zich niet meteen bij de Zuidelijke Nakeuring aan te sluiten³⁴⁴. In de Tilburgse gemeenteraad werd de nakeuring ook besproken. Burgemeester en wethouders waren van mening dat de “Eindhovensche keuring”³⁴⁵ – een andere naam voor de Zuidelijke Nakeuring, die in Eindhoven zetelde – in hun stad behouden moest worden en dat de Haagsche keuring genegeerd moest worden. Enkele S.D.A.P.-ers waren het daar absoluut niet mee eens en zagen meer heil in een plaatselijke commissie. De burgemeester stelde dat een commissie voor het hele Zuiden verstandiger hem leek, daar men toch dezelfde opvattingen heeft en het ook voor de filmkantoren gemakkelijker was. Hij was daarnaast geheel overtuigd door de Haagse film die de Vereeniging in hun vergadering van 26 januari liet zien. Burgemeester en wethouders besloten na deze vertoning en met het oog op de ervaring van de Vereeniging, weer met hen in zee te gaan.³⁴⁶

Ook de Nederlandsche Bioscoopbond was niet blij met de centraal geregelde, katholieke nakeuring. De aangesloten filmverhuurders en bioscoophouders voelden zich in strijd met de wet als zij de Zuidelijke Nakeuring handhaafden. Bioscoophouders riskeerden namelijk een boete, wanneer zij andere films vertoonden dan goedgekeurd door de C.C.. Het aanbrengen van de door de nakeuring aangegeven wijzigingen, zouden dan strafbaar kunnen zijn. De NBB schreef de Koningin aan, met het verzoek haar goedkeuring aan de Vereeniging te onthouden.³⁴⁷ Minister Kan schaarde zich achter de Bioscoopbond en stelde dat ook hij Zuidelijke Nakeuring absoluut niet kon goedkeuren: een nakeuring door een specifieke vereniging was nooit de bedoeling van de wet geweest. De minister riep dan ook aan het Zuiden op het principe van nakeuring aan burgemeester en wethouders over te laten.³⁴⁸

De bom was dus gebarsten en de voorpagina's van de Tilburgsche couranten werden steeds vaker gesierd met berichten over de toepassing van de Bioscoopwet en de Zuidelijke Nakeuring. Bioscoophouders, filmverhuurders, maar ook complete steden waren onzeker geworden door het conflict. Roermond bijvoorbeeld, trok zich na de discussies al heel snel terug uit de Vereeniging omdat ook zij dacht in strijd met de wet te zijn, voornamelijk volgens artikel 21 en 20 uit de wet. Deze artikelen hielden in: instellingen of verenigingen die zich inzetten voor de zedelijkheid konden erkend worden door de minister en bioscoophouders konden zelf beslissen of zij zich onderwierpen aan zo een instelling of vereniging.³⁴⁹ Volgens de *Tilburgsche Courant* was het op twee punten volstrekt onjuist dat de Zuidelijke Nakeuring in strijd was met de wet. Ten eerste omdat er nergens in de Bioscoopwet stond dat gemeenten geen

³⁴² *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 26 januari 1928

³⁴³ Ibidem

³⁴⁴ Oss deed dit pas in 1933, toen de plaatselijke keuring niet meer voldoende bleek.

Samantha van Kolck, “De bioscoopcultuur in Oss: van fatsoenlijk tot onhandelbaar” *Tussentijds* 1/10 (Oss: Kluytmans, 2010): 6-19

³⁴⁵ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 4 februari 1928

³⁴⁶ Ibidem

³⁴⁷ *Tilburgsche Courant*, 23 februari 1928

³⁴⁸ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 28 februari 1928 en 1 maart 1928

³⁴⁹ *Tilburgsche Courant*, 29 februari 1928

gemeenschappelijke keuring mochten hebben. De Vereeniging was geen “vereniging” zoals in artikel 21 bedoeld werd, maar een “gemeenschappelijke keuring”³⁵⁰. Daarnaast was de Zuidelijke Nakeuring *verplicht* voor bioscoophouders die hun zaak hadden in de aangesloten gemeenten.³⁵¹

Na een hoop gehannes werd de verordening van nakeuring door Koninklijk besluit in Eindhoven en Maastricht toch goedgekeurd: andere Zuidelijke steden zouden spoedig volgen. Deze nakeuring hield voorlopig nog in dat films enkel goed- of afgekeurd konden worden, maar niet bewerkt mochten worden doormiddel van coupures. Bioscoophouders in de steden moesten zich aan de nakeuring gaan houden, iets wat zij in eerste instantie weigerden. Zij wilden tot ongeveer 1 september films draaien die door het Zuiden voor 1 maart nog goedgekeurd waren. Het gevaar dreigde, dat zodra ze deze stockfilms opgedraaid hadden, het bioscoopbedrijf geheel stil zou vallen.³⁵²

In Tilburg werd op 15 maart 1928 gemeld dat er door de burgemeester een nieuwe Commissie op Toezicht van de Bioscopen geïnstalleerd was. In de krant werd bericht dat zij door burgemeester en wethouders van de stad de bevoegdheid had gekregen om – in navolging van de landelijke bioscoopwet – de plaatselijke nakeuring te gaan verzorgen. Als voorzitter werd een pastoor aangesteld, W. De Klijn – voorzitter van Eer en Deugd! –. Wat deze commissie mocht doen, was het controleren van de nakeuring: dus een dubbele keuring op de landelijke keuring. Als er iets vertoond werd dat niet toelaatbaar was, moest deze Commissie dat melden bij de burgemeester, welke dan contact opnam met de Vereeniging. “Dan krijgen we in Amsterdam een cumulatie van ideeën en opinies uit het Zuiden, ’t geen zijn weerspiegeling vindt in de beslissingen van den Directeur”³⁵³. Deze directeur was nog steeds De Wolf en Tilburg was nog blind voor de onfrisse praktijken die hij er bij met het keuren op na hield.³⁵⁴

En ze waren streng in Tilburg: op de laatste dag van de Goede Week werden er bioscoopvoorstellingen gegeven met daarbij een begeleiding van muziek. Volgens de burgemeester hadden de bioscoophouders daar helemaal geen vergunning voor: afgaande op de bioscoopwet mochten zij alleen *film*voorstellingen geven. De bioscoophouders waren echter van mening dat een avond bioscoop altijd bestond uit een filmvertoning welke begeleid wordt door muziek en variéténummers. Toch werd tegen hen een proces verbaal opgemaakt, maar de kantonrechter stelde de bioscoophouders uiteindelijk in hun gelijk.³⁵⁵

Het nakeuren van De Wolf werd al snel een kwestie, toen bleek dat de Rijkskeuring in praktijk strenger keurde en zelfs films weigerde die De Wolf al goedgekeurd had. Wat bleek, filmverhuurkantoren betaalden de beste man om films voor hen te laten “goed”keuren, terwijl vastgesteld stond dat hij enkel uit naam van de Vereeniging zou keuren. Zo vulde De Wolf zijn zakken met wat extra geld. Toen dit uitkwam, werd hij meteen door de Vereeniging ontslagen en de nakeuring werd tot 1 januari 1929 geschorst. Op deze manier kon het Zuiden vanaf 1 september – nadat de “overgangperiode” beëindigd was – de Rijkscommissie naar eigen zeggen nog eens goed onder de loep gaan nemen en daarna alsnog beslissen een opvolger voor De Wolf te gaan zoeken. In Tilburg was de kwestie De Wolf nog niet bekend tot de *Tilburgsche Courant* beslag legde op een stuk uit een andere krant. Als aangesloten gemeente bij de Vereeniging

³⁵⁰ *Tilburgsche Courant*, 1 maart 1928

³⁵¹ *Tilburgsche Courant*, 1 maart 1928

³⁵² *Tilburgsche Courant*, 14 maart 1928

³⁵³ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 15 maart 1928

³⁵⁴ Thunnis van Oort (2007): 162-164

Zie ook: *Tilburgsche Courant*, 13 juli 1928

³⁵⁵ *Tilburgsche Courant*, 30 augustus 1928

voelde Tilburg zich bedrogen: waarom waren zij niet persoonlijk van deze onzuivere kwestie op de hoogte gesteld?³⁵⁶

Er stond nu een probleem met filmvertoning voor de deur, want van de Bioscoopbond mochten er geen overgangsfilm meer in het Zuiden vertoond worden van 3 augustus tot 1 september. Daar hielden de Zuidelijke gemeenten zich totaal niet aan.³⁵⁷ Ook in Tilburg werd bijvoorbeeld besloten door de gemeenteraad alle films goed te keuren van de Gemeentelijke Bioscoopcommissie Den Haag – na de herkeuring natuurlijk – en de Rijkscommissie. Deze films werden in de Tilburgse bioscopen vertoond en de plaatselijke bioscoopcommissie bleef daarop het toezicht houden. Tilburg bleef trouw lid van de Vereeniging en wachtte het oordeel over de mogelijke herinvoering van de Zuidelijke Nakeuring verder af terwijl de plaatselijke bioscopen goede zaken deden met hun films als *DE HUT VAN OOM TOM*^{358,359} Tilburg hield zich aan de vastgestelde leeftijdsgrenzen, maar voegde hierbij extra toe dat personen jonger dan zestien, niet zonder ouderlijke begeleiding naar de bioscoop mochten.³⁶⁰ Ook de Nederlandsche Bioscoopbond beloofde aan de “Vereeniging van Noord-Brabantsche en Limburgsche gemeenten voor gemeenschappelijke filmkeuring” haar volledige medewerking “om deze [eventuele] nakeuring zoo gemakkelijk mogelijk te maken”³⁶¹. Dit hield in dat zij samen tot het besluit zouden komen, de nakeuring op te schorten tot 1 januari 1929. De Bond weigerde dit besluit uiteindelijk.

³⁵⁶ *Tilburgsche Courant*, 13 juli 1928

³⁵⁷ *Tilburgsche Courant*, 21 september 1928

³⁵⁸ *UNCLE TOM'S CABIN* - Harry A. Pollard, Amerika : 1927

³⁵⁹ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 13 augustus 1928 en *Tilburgsche Courant*, 13 augustus 1928

³⁶⁰ *Tilburgsche Courant*, 04 april 1929

³⁶¹ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 27 september 1928

15. OM HET KIND

Toen de overeenkomst tussen de Bioscoopbond en de voorzitter van de Vereeniging, meneer Oppen, niet door bleek te gaan, maakte de nakeuring al eind 1928 haar rentree. Na 1 september klommen redacteurs van Zuidelijke dagbladen en ook burgers weer in de pen om hun kritiek op de Centrale Commissie te uiten. Steeds vaker werden er weer films doorgelaten die men in het Zuiden niet kon waarderen. Het argument dat de C.C. hierbij aanvoerde was dat het zo druk geweest was in de keuringslokalen, dat er het één en ander doorheen geglipt was.³⁶²

Zo glipte ook de First Nationalfilm *OM HET KIND*³⁶³ volgens een ingezonden stuk in de *Tilburgsche Courant* door de Centrale Keuring heen. De film vertelt het verhaal van een moeder, wier kind haar op brute wijze ontnomen wordt. Uiteindelijk beland ze door een valse getuigenis in de gevangenis.³⁶⁴ Deze film was op 2 april 1928 goedgekeurd voor achttien jaar en ouder. In totaal waren er twee coupures van 15,2 meter aangebracht op aanvraag van de UFA Film Maatschappij te Amsterdam op een totale lengte van 2.344 meter. Volgens het stuk in de *Tilburgsche Courant* zat er echter 200 á 250 meter aan zedenkwetsende beelden in de film die niet gecoupeerd waren. Het argument dat er over bepaalde beelden heengekeken was, ging hier volgens de krant zeker niet bij op: de film bevatte namelijk zulke extreem uitvergrootte boks- en moordscènes, dat daar met geen mogelijkheid overheen gekeken had kunnen worden.³⁶⁵ In het “volkstheater” van Tilburg - “Luxor” - werd deze film in augustus, twee maanden voordat zij door de katholieke schrijver als verwerpelijk werd gezien, vertoond. De *Nieuwe Tilburgsche Courant* noemde de film “een werk van diep in de ziel grijpende schoonheid”³⁶⁶. De film kon rekenen op een enorme drukte en werd bestempeld als “succesfilm”³⁶⁷ in de plaatselijke kranten.³⁶⁸ Onduidelijk is of er coupures aangebracht waren, maar gezien de reputatie van het “Luxor” in dat twijfelachtig.

In december werd door de Vereeniging een commissie benoemd die het “Katholieke volksdeel [beschermt] tegen de invloeden van films en filmscènes die naar Katholiek oordeel niet door de beugel kunnen”³⁶⁹. Om het machtsmisbruik van één persoon tegen te gaan – zoals bij De Wolf – bestond deze commissie uit drie personen: mevrouw Laudy en de heren Dunselman en Fintgens. Zij lieten de keuring naar leeftijd over aan de Centrale Commissie en richtten zich enkel op het nakeuren van films toegestaan voor achttien plus. De commissie zou zich vestigen in Amsterdam, van waaruit zij alle nieuwe films zouden gaan zien en hun oordeel gaven.³⁷⁰

In januari 1929 was er een “besloten” vergadering tussen de Bioscoopbond en bioscoopexploitanten uit het Zuiden om de wederinvoering van de Zuidelijke keuring te bespreken. De *Nieuwe Tilburgsche Courant* was afgereisd naar Roermond om voor haar lezers speciaal verslag te doen van deze bijeenkomst, zij mocht echter niet naar binnen.³⁷¹ Uit dit

³⁶² *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 23 oktober 1928

³⁶³ *MISMATES* - Charles Brabin, Amerika: 1928

³⁶⁴ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 4 augustus 1928

³⁶⁵ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 23 oktober 1928

³⁶⁶ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 09 augustus 1928

³⁶⁷ *Ibidem*

³⁶⁸ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 11 augustus 1928

³⁶⁹ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 27 december 1928

³⁷⁰ *Ibidem*

³⁷¹ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 14 januari 1929

overleg trok de Bioscoopbond haar uiteindelijke conclusie: de Zuidelijke keuring is in overtreding met de wet en daar kon de Bioscoopbond niet aan meewerken:

Het doet het hoofdbestuur buitengewoon veel leed, dat het uwe vereeniging, uitsluitend bestaande uit gemeentebesturen, wier voornaamste taak het is 's lands wetten en gemeentelijke verordeningen te beschermen, er op attent moeten maken, dat U den legalen weg ten opzichte van de bioscoopexploitanten hebt verlaten, waarop 't hoofdbestuur u niet zal volgen.³⁷²

Als de Vereeniging haar nakeuring op 18 januari 1929 weer zou invoeren, zouden er volgens bestuur van de Bioscoopbond consequenties zitten aan die beslissing. Aan een vernietiging van het bioscoopbedrijf in de Zuidelijke gemeenten viel volgens de Bond dan niet te ontkomen.³⁷³

OM HET KIND (MISMATES) van Charles Brabin werd in een ingezonden stuk in de *Tilburgsche Courant* verworpen, maar wel gedraaid in "Luxor" van Wim de Boo. (Bron: kb.nl/bladerboek/asta/2/browse/page_081.xml)

³⁷² *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 15 januari 1928

³⁷³ *Ibidem*

16. DE BIOSCOPEN IN TILBURG SLUITEN

Na jarenlang gestreden te hebben tegen de komst van de Bioscoopwet, bleek de Bioscoopbond nu een zekere liefde voor deze wet te voelen en haar koste wat het kost te volgen. De Bond vond de Zuidelijke Nakeuring veel te streng en was bang voor de ondergang van het Zuidelijke bioscoopbedrijf. De katholieke gemeenten waren juist van mening dat een gezamenlijke Zuidelijke keuring veel gemakkelijker was ten opzichte van een gemeentelijke: de filmverhuurders hoefden immers maar één keer coupures aan te brengen.³⁷⁴ Door deze tegenstrijdige houdingen, barstte het bioscoopgeweld in de Zuidelijke provinciën in 1929 los. Ook Tilburg werd in de bioscoopstrijd meegezogen en de rubriek “Bioscoop-conflict” werd een vaste in de couranten.

Op 18 januari kopte de *Nieuwe Tilburgsche Courant* “EEN BIOSCOOP-STRIJD IN HET HEELE ZUIDEN”. De Tilburgse bioscoopexploitanten werd in dit stuk medegedeeld, dat hen een waarschuwing boven het hoofd hing vanuit de gemeente: zodra zij films vertoonden die niet nagekeurd waren, konden hun vergunningen voor minstens zes maanden ingetrokken worden. Daarnaast werd er van de exploitanten geëist, om de Bioscoopbond – waar zij allen verplicht lid van waren – te negeren. Zodra er bioscopen waren die niet nagekeurde films vertoonden, zou het conflict van “start” gaan en zouden de bioscopen gaan sluiten.³⁷⁵ De nieuwe gemeenteverordening in Tilburg bepaalde, dat er wederom enkel films gedraaid mochten worden die goedgekeurd waren door de Zuidelijke Nakeuring.³⁷⁶

Politie en bioscoopcommissies gingen aan de hand van een lijst de bioscopen af, om te controleren of er wel aan de nakeuring gehouden werd. In het Zuiden ontstonden stedelijke bioscoopoorlogen, waar op last van de burgemeester tegen plaatselijke bioscoophouders processen verbaal opgemaakt werden. Zo sloten er in Kerkrade eind januari maar liefst drie bioscopen, omdat zij films vertoonden die in strijd waren met de lijst.³⁷⁷ Niet lang daarna volgden Maastricht, Sittard, Rucphen en Waalwijk, waar de bioscopen ook sloten.

In Tilburg begon het ook te rommelen toen burgemeester Vonck de Both vergunningen van de bioscopen introk. Van Dun (“Luxor”) en Desmet (“Chicago”) beten het spits af en verloren op 12 maart voor een week hun vergunning. De Liedertafel (“De Nieuwe”) volgde tien dagen later en Van der Waarden (“Stadsschouwburg”) redde het tot 2 april om helemaal open te blijven.³⁷⁸ Ook Alphons Vermeer van “Harmonie” verloor zijn vergunning, onduidelijk is wanneer precies, omdat de bioscoop in 1929 een tijd gesloten was geweest. In de gemeenteraad werden deze sluitingen besproken en de burgemeester was het eens met het besluit de vergunningen van de vijf exploitanten in te trekken omdat “er op ’t oogenblik heel wat films in Tilburg gedraaid worden, welke ontoelaatbaar zijn”³⁷⁹. De bioscoophouders konden binnen een maand in hoger beroep gaan bij de Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant, daarna zou de schorsing ingaan. De burgemeester was van mening dat het hebben van zulke wettelijke bezwaren in Tilburg echter geen zin had, doordat de gemeentelijke verordening B&W het recht tot nakeuren gaf. Vierentwintig van de dertig leden der Gemeenteraad stonden nog steeds pal

³⁷⁴ *Tilburgsche Courant*, 16 januari 1928

³⁷⁵ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 18 januari 1928

³⁷⁶ Regionaal Archief Tilburg, archiefnummer 871 - Gemeentebestuur (deel II): 1929 - P062/06. Politie: Uitvoering Bioscoopwet. B&W besluit van 28 januari 1929

³⁷⁷ *Tilburgsche Courant*, 24 januari 1929

³⁷⁸ *Tilburgsche Courant*, 24 mei 1929

³⁷⁹ *Tilburgsche Courant*, 04 april 1929

achter de nakeuring. De bioscoopoorlog zat er volgens de *Tilburgsche Courant* nu pas echt aan te komen.³⁸⁰

Een maand later gaven de Gedeputeerde Staten van Limburg B&W van Sittard gelijk: de schorsing van de vergunning van de heer Martens daar werd niet opgeheven en de bioscoop bleef gesloten. Naar aanleiding van deze uitspraak werd het in Brabantse en Limburgse bioscoopkringen steeds duidelijker dat op een bepaald moment alle bioscopen in het Zuiden hun deuren zouden gaan sluiten.³⁸¹ In een vergadering van het hoofdbestuur van de Bioscoopbond werd deze situatie besproken en besloten dat zodra in één van de gemeenten die aangesloten waren bij de Vereeniging een bioscoop geschorst werd, alle bioscopen per direct gesloten moesten worden. De directie van de Bioscoopbond verwittigde hierna ongeveer 50 bioscoophouders hun personeel alvast ontslag te geven.³⁸² Daarnaast werden de filmverhuurders van de Bioscoopbond die leverden in gemeenten waar schorsingen plaatsvonden gedwongen hun filmlevering ogenblikkelijk stop te zetten. Zo kon er in geen enkele bioscoop in de gemeenten meer een film vertoond worden. Een initiatief vanuit de Bioscoopbond om solidariteit te tonen aan de reeds geschorsten.³⁸³

In de Tilburgse gemeenteraad werd meerdere malen geopperd om uit de Vereeniging te stappen nu de sluiting en het stopzetten van de levering dreigde. De burgemeester was het daar absoluut niet mee eens. Men zag dit conflict al maanden aankomen en dat de raadsleden nu ineens willen breken met de Vereeniging achtte hij niet correct. Het was zonde voor het personeel, stelde De Both, maar de nakeuring was voor Tilburg toch echt noodzakelijk. Het argument over het stopzetten van filmlevering pareerde hij door te stellen dat in Tilburg momenteel gekozen kon worden uit 1.864 films: 1.800 hiervan waren goedgekeurd voor beneden de achttien (deze waren niet onderhevig aan nakeuring) en vierenzestig (van de honderd gekeken films) voor boven de achttien jaar. De mening dat deze lijst uitgeput begon te raken, steunde hij ook niet. Wat de burgemeester van Tilburg volgens De Hoop van de Bioscoopbond echter verzweeg bij deze feiten, was dat niet vierenzestig van de honderd films goedgekeurd waren door de Vereeniging, maar eenendertig van de 789. Ook bleek dat de commissie der Zuidelijke Nakeuring het overgrote deel van deze films niet eens bekeken had, maar gelijk afschreef. De Hoop hoopte dat de burgemeester zijn onjuiste mededelingen terugnam, zodat de gemeenteraad nogmaals over de aansluiting bij de Vereeniging kon discussiëren.³⁸⁴ B&W hield echter voet bij stuk.³⁸⁵

Op 7 juni gebeurde er in Tilburg waar het bioscooplieffhebberend publiek al even voor vreesde: alle bioscopen in de stad sloten. De burgemeester wilde de sluiting een week laten duren, de Bioscoopbond streed echter voor een sluiting van onbepaalde tijd. De Bond was daarnaast van plan artiesten en filmfabrieken te hinderen ook maar een voet in Tilburg te zetten. De "Schouwburg" sloot zijn dancing, het "Scalatheater" mocht geen bals en concerten meer geven en sociëteit de Liedertafel mocht enkel nog voor haar leden toneeluitvoeringen organiseren. Het amusement waar Tilburg zo om bekend stond en voor vocht, was niet meer. In Tilburg prijkte het bericht "Deze bioscoop is op last van de overheid gesloten" op de voorgevels van de bioscopen. Vooral het personeel werd hier hard door getroffen: de Bioscoopbond had niet kunnen regelen dat de sluiting schadeloos was voor de exploitant. De Bond vond dat de

³⁸⁰ *Tilburgsche Courant*, 04 april 1929

³⁸¹ *Nieuwe Tilburgsche Courant* en *Tilburgsche Courant*, 04 mei 1929

³⁸² *Nieuwe Tilburgsche Courant* en *Tilburgsche Courant*, 17 mei 1929

³⁸³ *Nieuwe Tilburgsche Courant* en *Tilburgsche Courant*, 25 mei 1929

³⁸⁴ *Tilburgsche Courant*, 05 juni 1929 en *Nieuwe Tilburgsche Courant* 01 juni 1929

³⁸⁵ *Tilburgsche Courant*, 17 juni 1929

Tilburgse exploitanten hun kosten moesten gaan verhalen bij de overheid die het conflict uitgelokt heeft. In Tilburg waren dat dus burgemeester en wethouders.³⁸⁶ Deze waren hierdoor geheel bereid, het conflict snel weer tot een einde te brengen. De kanttekening hierbij bleef natuurlijk het feit, dat het beginsel der nakeuring wel gehandhaafd bleef.³⁸⁷ Hamburger Jr. verklaarde in een vergadering zich nooit neer te leggen “bij de Centrale Keuringscommissie die ontstaan is door een gril van burgemeesters”³⁸⁸.

B&W van Tilburg kwam er al vrij snel achter, dat de sluiting ook voor hen niet gunstig was. De gemeentekas liep heel wat financiën mis door de gemakkelijksbelasting die niet geïnd werd en het personeel klopte voor geld aan bij de armenraad.³⁸⁹ Een oplossing voor het conflict bood zich gelukkig heel langzaam aan: de oprichting van een Katholieke Filmcentrale. In de conceptstatuten van de centrale stond dat zij van plan was films te keuren, goede films ter vertoning te bevorderen en het propaganderen van films welke de maatschappelijke, maar vooral godsdienstige ontwikkeling van het volk stimuleerden. Deze filmcentrale kon onder artikel 20 van de bioscoopwet vallen, doordat zij de gevaren van de bioscoop wilde bestrijden uit levensbeschouwelijk oogpunt. Was getekend, Pater J. Welter, aankomend bestuurslid der Filmcentrale.³⁹⁰

Op zaterdag 26 oktober 1929 werden alle waarschuwingen en schorsingen die tijdens het bioscoopconflict uitgedeeld waren ingetrokken. De Bioscoopbond en de Vereniging waren na maandenlang discussiëren tot een overeenstemming gekomen. Deze overeenstemming hield in dat een nakeuring van C-films kon bestaan door de oprichting van de Rooms-Katholieke Filmcentrale onder leiding van Pater Hyacinth Hermans (overigens zelfs geen lid van de Filmcentrale³⁹¹). Alle 24 gemeenten aangesloten bij de Vereniging, zouden zich “vrijwillig” onder het toezicht van de R.K. Filmcentrale stellen en het bioscoopconflict zou ten einde zijn. Tot 1 januari 1931 zouden zij onder dit toezicht blijven, indien de Filmcentrale niet correct zou functioneren. Vanaf 15 november zou de R.K. Filmcentrale in werking treden. Om de bioscoophouders te helpen bij het vertonen van films, bracht Hermans om de twee weken een tijdschrift uit, waarin de lijst van goedgekeurde films (A, B of C-norm) gepubliceerd werd. Hermans, Ruijs de Beerenbrouck en Hamburger gingen akkoord en de R.K. Filmcentrale werd als zodanig erkent.³⁹²

De bioscoopexploitanten in het Zuiden besloten zich onder toezicht te stellen en tekenden allen op 31 oktober een verklaring waarin zij instemden met het toezicht.³⁹³ De maas in de wet werd door de katholieken – na een zeer lange strijd – eindelijk gevonden en hun kindje – de nakeuring – zegevierde. De bioscopen en ander vermaak in Tilburg gingen na ruim een half jaar lang gesloten te zijn geweest eindelijk weer open. Er verschenen geen berichten in de couranten over bioscoopexploitanten die zich niet bij de R.K Filmcentrale aansloten. Zij hadden zich dus waarschijnlijk allen meteen “vrijwillig” aangesloten bij de Filmcentrale. Langzaam kon het bioscoop personeel weer aan het werk en kon het amusement weer hoogtij vieren in Tilburg. Vooral diegenen die het meest getroffen waren door deze sluiting, de Tilburgse burgers, konden weer in hun vrije tijd gaan genieten van al het moois dat de bioscoop te bieden had. De

³⁸⁶ *Tilburgsche Courant*, 08 juni 1929

³⁸⁷ *Tilburgsche Courant*, 17 juni 1929

³⁸⁸ *Tilburgsche Courant*, 25 juni 1929

³⁸⁹ Thunnis van Oort (2007): 174

³⁹⁰ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 03 juli 1929

³⁹¹ Thunnis van Oort (2007): 180

³⁹² *Tilburgsche Courant*, 26 oktober 1929 en *Tilburgsche Courant*, 31 oktober 1929

³⁹³ Regionaal Archief Tilburg, archiefnummer 871 - Gemeentebestuur (deel II): 1929 - P062/06. Politie: Uitvoering Bioscoopwet. Brief van 22 december 1929

openingsprogramma's van de bioscoopzalen op één november waren helemaal uitverkocht: "Luxor", "Chicago", "Harmonie", "De Nieuwe" en de "Stadsschouwburg" zaten bomvol.³⁹⁴

Het jaar 1929 werd gelukkig niet alleen gekenmerkt door het sluiten van de bioscopen. In december werd in de "Stadsschouwburg" namelijk de allereerste sprekende film door Van der Waarden in de Brabantse stad vertoond. De couranten hadden al vanaf februari van dat jaar aangekondigd, dat een nieuwe techniek op weg was, maar niemand had verwacht dat deze zo snel in Tilburg zou komen.³⁹⁵ Al snel na Van der Waarden kochten de andere bioscoophouders ook nieuwe apparatuur en de periode van de geluidsfilm in Tilburg was begonnen. Na de langdurende bioscoopoorlog was het Tilburgse bioscooppubliek klaar voor een nieuwe uitdaging.

"Deze bioscoop is op last van de overheid gesloten" prijkte op de gevel van "De Nieuwe Bioscoop". (Bron: BeeldOnline Regionaal Archief Tilburg, fotonummer 035256)

³⁹⁴ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 2 november 1929

³⁹⁵ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 19 december 1929

17. EEN GRIEVEND ONRECHT

De Tilburgse volksklasse en de plaatselijke bioscoopexploitanten waren het van begin af aan niet eens met het besluit van B&W om Tilburg aan te sluiten bij de Vereniging en zo onder het toezicht van de Zuidelijke Nakeuring te vallen. Toen de sluiting van de bioscopen eenmaal een feit was, werden er uit naam van de Tilburgse volksklasse brieven gestuurd naar de Tilburgse couranten:

Een Tilburger heeft zich dit genot te onthouden, indien hij tenminste niet beschikt over de middelen om het zich elders te verschaffen. Dit sluitingsbesluit treft dus voornamelijk den minder met aardsche goederen bedeelde. Het treft het Tilburgsche volk.³⁹⁶

Onbekend is wie de brieven geschreven heeft, maar ze waren ondertekend met het pseudoniem "Bioscoopbezoekers". In hun eerste schrijven van 11 juni 1929 berichten deze "Bioscoopbezoekers" dat ze het nooit eens waren geweest met een aansluiting bij de Vereniging en dat zij de nakeuring dan ook wettelijk niet geldig achten. Zij hoopten dat door artikel 4 van de Bioscoopwet weer een plaatselijke bioscoopcommissie in de stad werd ingesteld. Deze keuring had volgens hen prima gewerkt, omdat deze door Tilburgers voor Tilburgers was geweest. Voor grootsteeds Tilburg, zo meenden de "Bioscoopbezoekers", was een centrale nakeuring dan ook niet noodzakelijk. Alleen voor de kleinere, minder ontwikkelde dorpen bood de nakeuring een uitkomst. Door nalatigheid van het Tilburgse bestuur, waren nu alle bioscopen gesloten en dat rekenende het "Tilburgse volk" hun bestuurders aan. Het katholieke bestuur in Tilburg was geheel voor eigen belang gegaan, zonder haar inwoners te raadplegen. Het was een "grievend onrecht"^{397,398}

Dit bericht leidde tot een reactie van "K.G.F.", iemand vanuit midden- of bovenstand, want hij schreef dat "de ontwikkelden [...] de bioscoop over het algemeen niet"³⁹⁹ bezoeken. Volgens hem kon het de meeste mensen in Tilburg helemaal niet deren dat de bioscopen gesloten waren. "K.G.F." kon niet begrijpen dat de bioscoop zo een levensbehoefte voor de lagere klassen geworden was, dat ze het niet eens meer zonder filmvoorstellingen konden stellen. Hij was daarnaast vooral van mening dat films die voor kleine dorpen niet geschikt waren, dat ook zeker niet waren voor de doorsnee filmbezoeker in Tilburg.⁴⁰⁰

De "Bioscoopbezoekers" konden deze denigrerende opmerkingen richting de volksklasse natuurlijk niet negeren en reageerden er met maar liefst twee ingezonden brieven op – daterend van 20 en 26 juni 1929 – met beide dezelfde strekking: "Deze Tilburgsche bevolking staat niet achter bij eenig ander deel van het Nederlandsche volk, waarvoor de Rijkskeuring genoeg is. [...] Zij doet niet onder voor de ontwikkeling van den Amsterdammer, den Rotterdammer, [...] den Egmonder, den Montfoorder, den Harderwijker." Zoals zij in hun eerste brief van 11 juni al gesteld hadden achtten zij Rijkscommissie – waarin volgens hen een goede christelijke

³⁹⁶ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 11 juni 1929 en *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 12 juni 1929

³⁹⁷ Ibidem

³⁹⁸ Ibidem

³⁹⁹ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 11 juni 1929

⁴⁰⁰ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 12 juni 1929

meerderheid zat – meer dan geschikt voor Tilburg en zij vroegen in hun schrijven dan ook steun aan medeburgers om B&W te overtuigen van dit inzicht.⁴⁰¹

Ondanks dat het lijkt alsof de ingezonden brieven door het Tilburgse volk – waarvan de volksklasse zeventig procent besloeg – met haar “minder aardse goederen” geschreven waren, zijn de brieven wellicht iets te gedetailleerd en georganiseerd om echt vanuit die hoek te komen. Door de keurige formuleringen, het precies op de hoogte zijn van de Bioscoopwet en de overduidelijke afkeer tegen de nakeuring wordt het vermoeden opgedrongen dat de Nederlandse Bioscoopbond deze schriftelijke “protestactie” in de lokale pers opgezet heeft. Dit vermoeden wordt bevestigd door de meerdere openbare vergaderingen en debatten die van juli tot september 1929 in de “Stadsschouwburg” gehouden werden. Deze waren namelijk overduidelijk georganiseerd door de Nederlandse Bioscoopbond: zo openden zij iedere vergadering en kwamen de algemene voorzitter, bestuursleden en de voorzitter van de Bedrijfsafdeling Filmverhuur vanuit de NBB er meerdere malen in aan het woord. Vanuit de Vereniging was er nooit een spreker aanwezig en vermoedelijk werden deze ook niet eens uitgenodigd. Het B&W van Tilburg was wel altijd aanwezig om op de standpunten van de Bond te kunnen reageren. Zo stelde de Bioscoopbond iedere bijeenkomst weer dat “de sluiting der bioscopen bedoeld is als protest tegen de houding van het gemeentebestuur”⁴⁰², omdat het bestuur niet wilde luisteren naar de plaatselijke exploitanten om films op gemeentelijk in plaats van provinciaal niveau te laten keuren. Het resultaat was dat het conflict momenteel niet meer ging over de nakeuring, maar om een prestige kwestie van B&W. Burgemeester en raadsleden werden zondebok gemaakt en kregen flink wat kritiek te verduren van het Tilburgse bioscooppubliek, omdat de aansluiting bij de Vereniging zo negatief voor hen uitgekapt had.⁴⁰³ De vergaderingen waren zo te eenzijdig, om werkelijk een “debat” te kunnen vormen zoals in de kranten geschreven stond.

De Bioscoopbond wilde met haar advertenties in de couranten ook doen geloven dat het Tilburgse volk deze debatten in de schouwburg zelf georganiseerd had. Met teksten als “Geef ons de bioscoop terug!!!” en “Tilburg is geen dorp meer” probeerde de Bond zoveel mogelijk “mede-Tilburgers” naar de vergaderingen te krijgen. En met succes: de schouwburgzaal met haar 900 zitplaatsen zat altijd stampvol belangstellenden. Enkele honderden mensen werden voor de deur zelfs nog geweigerd om deel te nemen aan de vergadering.⁴⁰⁴ De vergaderingen vonden dus duidelijk weerklank onder de Tilburgse bevolking en het bleef niet alleen bij een mondeling protest: honderden Tilburgers gingen de straat op. Aanstichter was de heer Salverda – explicateur bij het Tilburgse “Luxor” –, die in een vergadering van eind september het toen al onrustige publiek opriep om protestbetogingen op de Heuvel te gaan houden.⁴⁰⁵ Honderden inwoners kwamen op de Heuvel samen om “hun verlangen naar bioscoop-voorstellingen te uiten”⁴⁰⁶. Het was een chaotische betoging, waarbij de politie zelfs op moest treden: drie jonge jongens werden opgepakt vanwege het uitschelden van de aanwezige politie.⁴⁰⁷ Herman van der Waarden zag met lede ogen toe hoe zijn bioscooppubliek de straat op ging en riep hen op, niet meer zo te handelen, omdat zo een daad funest kon zijn. “Wees behoorlijk, dan bereiken wij veel

⁴⁰¹ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 20 en 26 juni 1929

⁴⁰² *Nieuwe Tilburgsche Courant* en *Tilburgsche Courant*, 20 juli 1929

⁴⁰³ *Ibidem*

⁴⁰⁴ *Ibidem*

⁴⁰⁵ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 25 september 1929

⁴⁰⁶ *Ibidem*

⁴⁰⁷ *Ibidem*

eerder ons doel, zijnde een nakeuring onzer films voor Tilburg, alleen door Tilburgers⁴⁰⁸, zo schreef hij naar de kranten.⁴⁰⁹

De demonstratie was geen succes te noemen: de bioscopen bleven tot november gewoon gesloten. Het werd Salverda niet in dank afgenomen dat hij de protestbetoging op de Heuvel veroorzaakt had – of zo wilde men het laten lijken –. L. Van Amelsfoort die de vergadering van 24 september geleid had, maakte Salverda in de *Nieuwe Tilburgsche Courant* uit voor communist en bolsjewiek nadat hij door hem zo abrupt onderbroken was in het openbaar debat. Salverda voelde zich natuurlijk geneigd hier op te reageren:

[...] ondergeteekende [is] noch bolsjewiek noch communist [...], maar een goed en vrij Nederlander, die alleen protesteert tegen de opvattingen van die 11 of 12 leden der vereeniging van Zuidelijke Gemeenten. [...] Wij willen niet behandeld worden als minderjarigen. [...] Protesteren en demonstreren is het goed recht van ieder burger en is dus niets revolutionairs.⁴¹⁰

Een slimme zet vanuit de Bioscoopbond en Salverda om de protestactie zo “goed te praten”. De gemoederen bedaarden hierna en uiteindelijk kwam er een einde aan het bioscoopconflict. Tot die tijd gingen omliggende dorpen als Goirle en Oisterwijk slim inspelen op de bioscoop liefde van de Tilburgers en probeerden hen naar hun bioscopen te trekken. Zo verschenen er advertenties in de krant gericht aan de “Tilburgsche Bioscoop liefhebbers”⁴¹¹ dat de heer Smits-Schuurmans uit Goirle extra bussen en trams in had laten zetten, om het publiek naar zijn zaal te krijgen en hen te laten genieten van een komisch programma met prachtfilms.⁴¹² In november 1929 werd duidelijk dat het doel waar Van der Waarden en andere Tilburgers voor stredden niet bereikt was: de centrale katholieke keuring won de strijd door de oprichting van de Filmcentrale en de plaatselijk bioscoopexploitanten moeten zich “vrijwillig” onder hun toezicht stellen.

Oproepen aan het Tilburgse volk in de *Nieuwe Tilburgsche Courant* om steun te komen betuigen aan de plaatselijke bioscopen in een openbare vergadering. Waarschijnlijk waren deze vergaderingen door de Nederlandsche Bioscoopbond voorgekookt en hoopten zij middels het “ons” en “wij”-gevoel in de advertenties Tilburgers naar de vergaderingen te lokken. (Bron: *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 19 juli 1929 en 25 september 1929)

⁴⁰⁸ *Tilburgsche Courant*, 25 september 1929

⁴⁰⁹ Ibidem

⁴¹⁰ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 26 september 1929

⁴¹¹ *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 26 september 1929 en *Tilburgsche Courant*, 26 september 1929

⁴¹² Ibidem

18. CONCLUSIE: DE VOLKSKLASSE WRIKT ZICH LOS (1899-1929)

Om weer terug te komen op de openingswoorden van pater Hyacinth Hermans tijdens het Katholieke Internationale Bioscoopcongres van 1928: “Wij hebben ons de bioscoop boven het hoofd laten groeien. [...] De cinema is een wereldveroveraar gebleken, die de hele mensheid bij verrassing aan zich heeft onderworpen”. Deze woorden gaan ook op voor Tilburg. In een stad waar de clerus argwanend optrad tegen muziek- en toneelvoorstellingen en het amusement voor voornamelijk de volksklasse probeerde te reguleren, was de bioscoop begin twintigste eeuw een opvallend welkome gast op het kermisterrein. Reizende ondernemers deden de stad graag aan en maakten de bioscoop steeds populairder. “Moge de bioscoop maar meer en meer bezocht worden”, zo verscheen er in de krant na de opening van de “Tilburgsche Bioscope”. En dat gebeurde: want zowel de reizende als de vaste bioscopen zaten volgens de couranten altijd al bomvol, terwijl er nog lange rijen voor de deur stonden. Steeds meer ondernemers openden een bioscoop en ook de sociëteiten besloten met hun openbare bioscopen een slaatje uit het succes te slaan. De bioscoop langzaamaan deed haar intrede in het dagelijks leven van de Tilburgers.

Het Tilburgse publiek wist vanaf begin af aan heel goed wat zij wel en niet wilden zien op het witte doek. Stonden er namelijk films op het programma die niet voor hen “geschikt” waren, dan werden deze verwijderd uit de programmering op verzoek van het publiek zelf, zoals bij de Albert Frères in 1902. Ook “dwongen” zij ondernemers die naar de stad kwamen om beeld van goede kwaliteit te tonen, anders gaven zij hun ontevredenheid aan als het beeld flikkerde of een film zelf niet van goede kwaliteit was. Zo kwamen de ondernemers continu met nieuwe programma’s voor de Tilburgers, om hen zo tevreden mogelijk te houden. Door de gestegen lonen en de toenemende vrije tijd voor de volksklasse, bezochten zij de inrichtingen in hun stad meer en meer. De bioscoop zorgde voor uithuizing van het Tilburgse volk en niet de gemeenschapszin waar door de katholieke geestelijke overheid naar gestreefd werd. Op het katholieke leven had de bioscoop geen goede invloed: de patronaten trokken niet meer en de kerken liepen leeg. De Tilburgse geestelijke leiders keken met steeds meer argwaan tegen de bioscopen aan. Ze hadden weinig tot geen greep op de voorstellingen, waardoor de bioscoop hen boven het hoofd steeg. De “onbeschaafde” voorstellingen pasten niet bij de goede katholieke zedelijkheden: er moest ingegrepen worden.

Net als pater Hermans waren de rooms-katholieke verenigingen die gevestigd waren in Tilburg – KSA, Eer en Deugd en Derde Orde – van mening dat de katholieken het bioscoopgevaar moesten uitroeien. Dit deden zij door hun pen te gebruiken om zo de “achterban” te bereiken. Vanaf 1911 stonden de kranten vol waarschuwingen vanuit de clerus tegen de verderfelijkerheid van de bioscoop. De voorstellingen die “speciaal voor de arbeiders gearrangeerd werden” waren volgens ingezonden berichten niet gepast voor een stad als Tilburg en moesten geweerd worden. Het Tilburgse bioscooppubliek werd door hen gewaarschuwd vooral niet naar de bioscoopvoorstellingen te gaan, omdat deze niet katholiek en dus ook niet gepast waren voor hen. De KSA, Eer en Deugd en de Derde Orde verzetten zich tegen bijna alle bioscopen en hun voorstellingen in de stad, wat leed tot openlijke polemieken in de couranten.

Toen bleek dat schrijven naar de kranten niets uithaalde en het publiek de bioscopen in bleef stromen, wendde de plaatselijke commissies zich tot het dagelijks bestuur van de stad. B&W had de vermakelijkheidsbelasting al ingevoerd om het bioscoopvermaak aan banden te leggen en zo uithuizing tegen te gaan, maar de plaatselijke katholieke commissies eisten dat er

meer maatregelen tegen het bioscoopgevaar genomen werden. En met succes: zo werd er een “Witte Bioscope” gebouwd – welke een geschikte rooms-katholieke bioscoop was voor de hele familie –, de bioscoopverordening werd ingevoerd en uiteindelijk richtte B&W samen met Eer en Deugd een plaatselijke bioscoopcommissie op. De katholieke verenigingen kregen zo een flinke vinger in de pap bij de films die er in de stad vertoond werden. Enige tijd bleef het stil rond de “onzedelijke” bioscopen: de bioscoopcommissie van en voor Tilburgers leek goed te werken. Toen het Zuiden echter lucht kreeg van de komst van een landelijke keuring, die geen rekening zou houden met alleen hun idealen, werd de “Vereeniging van Noord-Brabantsche en Limburgsche gemeenten voor gemeenschappelijke Filmkeuring” opgericht. In de gemeenten die zich aansloten mochten alleen nog films vertoond worden, die de Vereeniging goedgekeurd had.

De onmiddellijke aansluiting van Tilburg bij deze Vereening bracht het bioscoopleven in de stad weer in rep en roer. Dat deze keuring een nakeuring werd door de Bioscoopwet, bleek een dieptepunt. Bioscoophouders en -publiek vroegen zich af waarom Tilburg zich onder dubbele voogdij moest stellen. De nakeuring ging de katholieke volksklasse te ver: waarom mogen ze in Den Haag en Leiden wel door de C.C. gekeurde films zien en zijn deze niet goed genoeg voor een grote stad als Tilburg? Al vaker was gebleken dat films die anderen – zoals Eer en Deugd – afkeurden voor het Tilburgse volk door de plaatselijke bioscoophouders, het Tilburgse filmpubliek en zelfs de plaatselijke kranten als goed en deugdelijk ervaren werden. Zo werden ONDER ALVA’S SCHRIKBEWIND en OM HET KIND in de plaatselijke bioscopen vertoond en zelfs aangeprezen door de katholieke getinte couranten. De Zuidelijke Nakeuring was voor Tilburg dus niet wenselijk: een keuring voor Tilburgers, door Tilburgers wel. Vanuit de bioscoophouders, de volksklasse en zelfs leden van de gemeenteraad werd meerdere malen gevraagd of de stad zich terug kon trekken uit de Vereeniging. Dit gebeurde niet en alle bioscopen sloten “op last van de overheid”. Over het hoofd van de Tilburgse volksklasse werden door plaatselijke bestuurders en adviseurs besluiten genomen, die de voornaamste bron van amusement van de volksklasse meteen raakten.

Er is vrijwel geen bewijs voor, maar het vermoeden dringt zich op dat tijdens dit bioscoopconflict de Nederlandsche Bioscoopbond het Tilburgse volk probeerde op te ruien en tegen B&W plus de Vereeniging wilde keren. Hoogstwaarschijnlijk waren de protestacties middels ingezonden brieven, advertenties, debatten en straatbetogingen die volgden na de bioscoopsluiting in 1929, dan ook voorgekoekt door de Bioscoopbond in samenwerking met plaatselijke bioscoophouders, waaronder explicateur Salverda. Door de advertenties en brieven in naam van de volksklasse te schrijven en hen vervolgens aan te zetten tot straatbetogingen probeerde de Bond er voor te zorgen dat het leek alsof het Tilburgse volk de onruststoker was. Alles, om er maar voor te zorgen dat de nakeuring van de Vereeniging niet wettelijk zou worden. Ondanks dat de acties hoogstwaarschijnlijk niet door de Tilburgse volksklasse opgezet waren, vonden ze wel degelijk weerklank: honderden bioscoop liefhebbers woonden de debatten bij en nog eens honderden gingen de straat op om tegen de sluiting te protesteren. Nooit eerder was de volksklasse de straat op gegaan om openlijk te protesteren tegen een besluit van B&W dat hun amusement direct trof. Zelfs niet toen besloten werd in 1919 de kermis niet te houden en zij een jaar later ook nog eens ingekort werd. De bemoeienis van B&W en de adviseurs met hun bioscoopvermaak was de spreekwoordelijke druppel en reden tot echt verzet.

Een antwoord op de hoofdvraag – “Welke invloed had het van bovenaf gedomineerde bioscoopbeleid van de Tilburgse geestelijke leiders op het filmvermaak van de volksklasse?” – kan nu gegeven worden. De waarschuwingen en kritiek vanuit de Tilburgse clerus op bioscoopvoorstellingen werden door de laagste klassen compleet genegeerd: voor hen was de bioscoop een passend en vooral betaalbaar vermaak. De bioscoop in Tilburg was de arena van de

volksklasse geworden. Door de uithuizing die het bezoeken van de bioscoop met zich meebracht, geraakte het uitoefenen van de geloofsovertuiging binnen de volksklasse in verval en de plaatselijke katholieke leiders gingen ingrijpen. Tilburgs B&W ging samen met de plaatselijke commissies van de KSA, Eer en Deugd en De Derde Orde werken, maar werd daarbij vaak door hen *overruled*. Verordeningen, bioscoopcommissies en de Zuidelijke Nakeuring werden feitelijk aan B&W “opgedrongen”. Door de bioscoop hartstochtelijk te blijven bezoeken, terwijl dit door de geestelijke leiders sterk afgeraden was, werd de bioscoop voor de Tilburgse volksklasse een manier om zich tegen het beschavingsoffensief van de plaatselijke geestelijkheid te verzetten. Toen de bioscopen in 1929 sloten had de volksklasse helemaal sterk het gevoel dat zij “in de steek gelaten” waren door hun eigen, gekozen bestuur. Het Tilburgse bestuur was in de ogen van de volksklasse nalatig geweest door niet naar de wensen van haar eigen burgers te luisteren, maar naar katholieke adviseurs die uit angst voor de grootsheid der bioscoop tot handelen overgingen. De volksklasse wilde geen katholieke nakeuring, maar een keuring voor en door Tilburgers. Dit leed tot openbaar verzet op straat en een verval in het geloof in de gehele geestelijke overheid – van B&W tot de katholieke adviseurs –. De grote weerklank bij de straatprotesten zegt veel over de waarde die de bioscoop had als “alternatieve publieke sfeer” voor de Tilburgse volksklasse: zij was bereid er voor te strijden. Het behoud van geloofs*begeistering*, waar de geestelijke overheid juist zo op aandrong met de besluiten die zij omtrent de “onzedelijke” bioscopen had genomen, nam in Tilburg steeds verder af. De kloof tussen voorgeschreven orde en de geleefde praktijk groeide doordat de volksklasse haar eigen agenda had gekregen: alleen op papier was Tilburg nog de meest katholieke stad van Brabant.

LITERATUURLIJST

BRONNEN

ANP. "Grootste kermis Benelux in Tilburg van start". *Trouw*, 22 juli 2012

Beek, P. "In 1830 was 'Het Ven' nauwelijks bebouwd". *Het Nieuwsblad van Het Zuiden*, 10 juli 1974

---. "Toen Tilburg de eerste films zag". *Het Nieuwsblad van het Zuiden*, 21 december 1979

Blom, I. "Film en de Eerste Wereldoorlog in Nederland". In *November 1918. Einde van een oorlog, einde van een tijdperk*, geredigeerd door Sjoerd Brouwer. Utrecht: Studium Generale, 1994

---. "Business as usual? Filmhandel, bioscoopwezen en filmpropaganda in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog". In *Leven naast de catastrofe: Nederland in de Eerste Wereldoorlog*, geredigeerd door Hans Binnenveld. Hilversum: Verloren, 2001

---. *Jean Desmet and the early Dutch film trade*. Amsterdam: University Press, 2003

Convents, G. *Van Kinetoscoop tot café-ciné. De eerste jaren van de film in België 1894-1908*. Leuven: Leuven University Press, 2000

Dibbets, K. "Het bioscoopbedrijf tussen twee wereldoorlogen". In *Geschiedenis van de Nederlandse film en bioscoop tot 1940*, geredigeerd door Karel Dibbets en Frank van der Maden. Weesp: Het Wereldvenster, 1986

---. *Sprekende films: de komst van de geluidsfilm in Nederland 1928-1933*. Amsterdam: Otto Cramwinckel Uitgever, 1993

---. "Het taboe van de Nederlandse filmcultuur. Neutraal in een verzuimd land". *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 9.2, 2006

Dirkx, P. "144 Jean Desmet. Archief 1896-1956". [mei 2011] *Filmdingen.wordpress.com* – 22-05-2012 www.filmdingen.files.wordpress.com/2011/10/144-jean-desmet-zonder-inleiding.pdf

Douglas, J. "A Brief History of Cinematic Sound". [September 2001] *Webfuse.cqu.edu.au* – 16-05-2012 www.webfuse.cqu.edu.au/Courses/2008/T2/COMM12023/Resources/Study_Guide/Sound_BB/douglas-sound.pdf

Embregts, L.F.H.. "De 1e Wereldoorlog 1914-1919". [2004] *Embregts-genealogie.nl*– 09-05-2012 www.embregts-genealogie.nl/liber_sa_19.htm

Eunen, D. van. "Huwelijksakten Amsterdam". [1999-2012] *Eunen.eu* – 11-05-2012 www.eunen.eu/huwelijksakten_amsterdam/huwelijk_1920_bruidegom.htm

EYE. "Film in Nederland: Tijdlijn". [2011] *FilminNederland.nl* – 04-04-2012
www.filminnederland.nl/tijdlijn

"Geschiedenis van Carnaval: oorsprong van het carnaval". [1999-2012] *Kruikenstad.com* – 04-04-2012
www.kruikenstad.com/archief/geschiedenis-van-carnaval

Gorp, P.J.M. van. *Tilburg, eens de wolstad van Nederland*. Eindhoven: Bura boeken, 1987

Groot, W. en Karel Dibbets. "Welke Slag aan de Somme? Oorlog en neutraliteit in Nederlandse bioscopen, 1914-1918". *Tijdschrift voor Geschiedenis* 122e jaargang, nummer 4, 2009

Heijden, R. van der en Erik Mentink. "Niet de eerste". [27 december 2007] *GeheugenvanTilburg.nl* – 23-05-2012
www.geheugenvantilburg.nl/component/option,com_raadplegen/Itemid,30/id,870/

Helman, A. *De geluidsfilm*. Rotterdam: W.L. en J. Brusse's uitgeverij, 1933

Hogenkamp, B. "De reizende bioscoop". *Utrechtproject.nl* – 04-04-2012
www.utrechtproject.nl/bioscoopgeschiedenis

Instellingen en personen. "De Katholieke Sociale Actie". *Historici.nl* – 04-04-2012
www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/Socialezekerheid/instellingen_en_personen/show/KatholiekeSocialeActie

Katholiek Documentatie Centrum, *Derde Orde Apostolaat*, archiefnummer: 859

Kense, F. "De Schouwburg rond 1900". [14-02-2011] *GeheugenvanTilburg.nl* – 09-03-2012
www.geheugenvantilburg.nl/component/option,com_raadplegen/Itemid,11/id,1998/

Kolck, S. van. "De Bioscoopcultuur in Oss: van fatsoenlijk tot onhandelbaar". *Tussentijds* 1/10. Oss: Kluytmans, 2010

Koninklijke Bibliotheek. "Historische Kranten". [2006-2012] *Kranten.kb.nl* - 29-02-2012
kranten.kb.nl/info/background

Leeuw, K. de. "Katholiek, standsbewust en dorps? Cultuur, mentaliteit en zorg 1814-1940". In *Tilburg stad met een levend verleden. De geschiedenis van Tilburg vanaf de steentijd tot en met de twintigste eeuw*, geredigeerd door Cock Gorisse. Tilburg: Regionaal Historisch Centrum Tilburg, 2001

Maden, F. van der. "De komst van de film". In *Geschiedenis van de Nederlandse film en bioscoop tot 1940*, geredigeerd door Karel Dibbets en Frank van der Maden. Weesp: Het Wereldvenster, 1986

Mangnus, J. "Van Lindeboom tot Apollo Bioscope". *Brabant Cultureel*, 09-1996

Nissen, P. "Van kerkmis tot kermis: de kerkelijk-rituele oorsprong van profaan volksvermaak". In *Kennis, kunstjes en kunnen. Kermis: de wondere wereld van glans en glitter*, geredigeerd door Johanna Jacobs. Amsterdam: SUN, 2002

Oers, H. van. "De draaimolen van B.M.Giezen". [27 april 2011] *Kermishistorie.nl* – 04-04-2012
www.kermishistorie.nl/html/draaimolen_giezen.html

Oord, A. van den. "Rooms en Tilburgs. Politiek en bestuur 1814-1940". In *Tilburg stad met een levend verleden. De geschiedenis van Tilburg vanaf de steentijd tot en met de twintigste eeuw*, geredigeerd door Cock Gorisse. Tilburg: Regionaal Historisch Centrum Tilburg, 2001

---. *Voor het oog van het kerkvolk. Tilburgse volksklasse tussen klerikale normering en geleefde praktijk, 1927-1939*. Tilburg: Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 2007

Oort, T. van. "Film in de krant 1910-1922. Een steekproef in vijf Nederlandse dagbladen". [1999] *Ethesis.net* – 09-05-2012 www.ethesis.net/film/film_in_de_krant_inhoud.htm

---. "Bevangen door de bioscoopkoorts. Nieuwe vormen van vermaak in oostelijk Gelderland". In *Gelderland 1900-2000*, geredigeerd door J. Bosmans, B. Boersema, F. Keverling Buisman, A. Schuurman, B. Straalen, M. Wingens & D. Verhoeven. Zwolle: Waanders, 2006

---. *Film en het moderne leven in Limburg. Het bioscoopwezen tussen commercie en katholieke cultuurpolitiek (1909-1929)*. Hilversum: Verloren, 2007

Pel, H. "Het was meer dan textiel alleen. Demografie, infrastructuur en economie 1814-1940". In *Tilburg stad met een levend verleden. De geschiedenis van Tilburg vanaf de steentijd tot en met de twintigste eeuw*, geredigeerd door Cock Gorisse. Tilburg: Regionaal Historisch Centrum Tilburg, 2001

Regionaal Archief Tilburg & Stadsmuseum Tilburg. "Tilburgse Tijdmaschine: 1914, Belgische vluchtelingen in Tilburg". *TijdmaschineTilburg.nl* [2004-2012] – 09-05-2012
www.tijdmachinetilburg.nl

---. "Tilburgse Tijdmaschine: 1914, Belgische vluchtelingen in Tilburg". *TijdmaschineTilburg.nl* [2004-2012] – 09-05-2012 www.tijdmachinetilburg.nl

---. "Tilburgse Tijdmaschine: 1914, Wolindustrie profiteert van oorlog". *TijdmaschineTilburg.nl* [2004-2012] – 09-05-2012 www.tijdmachinetilburg.nl

Schaik, A. van. e.a. "Tentoonstelling op de Gok". *Impost* jaargang 17 nummer 47, december 2009

Spapens, P. "De kermiszijn der Tilburgers. Hoe een dorpskermis uitgroeide tot een van de grootste kermissen van Europa". In *Kennis, kunstjes en kunnen. Kermis: de wondere wereld van glans en glitter*, geredigeerd door Johanna Jacobs. Amsterdam: SUN, 2002

Thissen, J. en André van der Velden. "Klasse als factor in de Nederlandse filmgeschiedenis. Een eerste verkenning". *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 12.1, 2009

---, André van der Velden en Thunnis van Oort. "Over de eigenheid van de Nederlandse filmcultuur". *Leidschrift* 24.3, 2009

Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad, 22 november 1905

Wiel, A. van de. "De oude schouwburg". [12 februari 2008] *GeheugenvanTilburg.nl* – 23-05-2012
www.geheugenvantilburg.nl/component/option,com_raadplegen/Itemid,30/id,918/

WEBSITES

Regionaalarchief Tilburg.nl	Imdb.com
Kb.nl	Kruikenstad.com
Kranten.kb.nl	Peerkedonders.nl
Cinemacontext.nl	Stadsarchief.breda.nl

GERAADPLEEGDE ARCHIEFSTUKKEN REGIONAAL ARCHIEF TILBURG

Archiefnummer 871 - Gemeentebestuur (deel II):

1920:

417	Bioscoopcommissie	Algemeen dossier
574	Publieke werken.	Onderhandeling betreffende Witte bioscoop
117	Politie	Uitreiking bioscoopbewijzen

1921:

P062/06	Politie	Cinema Palace vraagt vergunning bioscoopvoorstellingen
P062/05	Politie	Filmkeuringscommissie
P062/04	Politie	Diploma's operateurs en hulpoperateurs bioscopen
P062/03	Politie	Nadere eisen lokaliteiten waarin vermaak wordt gegeven
P062/02	Politie	Niet-naleven voorwaarden door NV Concertgebouw
E022/02	Eigendommen	Aankoop voormalig gebouw Witte Bioscoop

1922:

P062/02	Politie	Aanvraag toestemming voor voorstellingen in Luxor Theater
P062/03	Politie	Aanvraag toestemming bioscoopvoorstelling
P062/04	Politie	Aanvraag toestemming exploitatie Luxor Theater
P062/05	Politie	Verbod exploitatie bij filmvertoningen en variéteénummers in bioscopen
P062/06	Politie	Intrekking bioscoopvergunning Souvenir des Montagnards
P062/07	Politie	Operateurdiploma
P062/04	Politie	Opleggen nieuwe voorwaarden bioscoop Liedertafel en Luxor
P062/02	Politie	Toezicht bioscopen; filmkeuring

1923:

P062/03	Politie	Filmkeuring
---------	---------	-------------

1924:

P062/02	Politie	Toestemmingen voor geven uitvoeringen schouwburg en bioscoop
P062/03	Politie	Filmkeuring

S127/14	Subsidie	Subsidie filmkeuringscommissie
<i>1925:</i>		
L061/06	Lidmaatschappen	Lidmaatschap Ver. Noord-Brabantse en Limburgse gemeenten mbt filmkeuring
<i>1926:</i>		
F011/46	Financiën	Contributie vereniging N. Brabantse/Limburgse gemeenten tbv gemeenschappelijke filmkeuring
<i>1927:</i>		
P062/09	Politie	Chicago-bioscoop
<i>1928:</i>		
P062/06	Politie	Uitvoering Bioscoopwet
<i>1929:</i>		
P062/06	Politie	Uitvoering Bioscoopwet
P062/05	Politie	Operateurdiploma's
P062/02	Politie	Toestemmingen voor geven uitvoeringen, etc.

Archiefnummer 399 - Collectie documentatie Tilburg

Archiefnummer 1060 - Eigendomsakten

Archiefnummer 229 - Nieuwe Koninklijke Harmonie

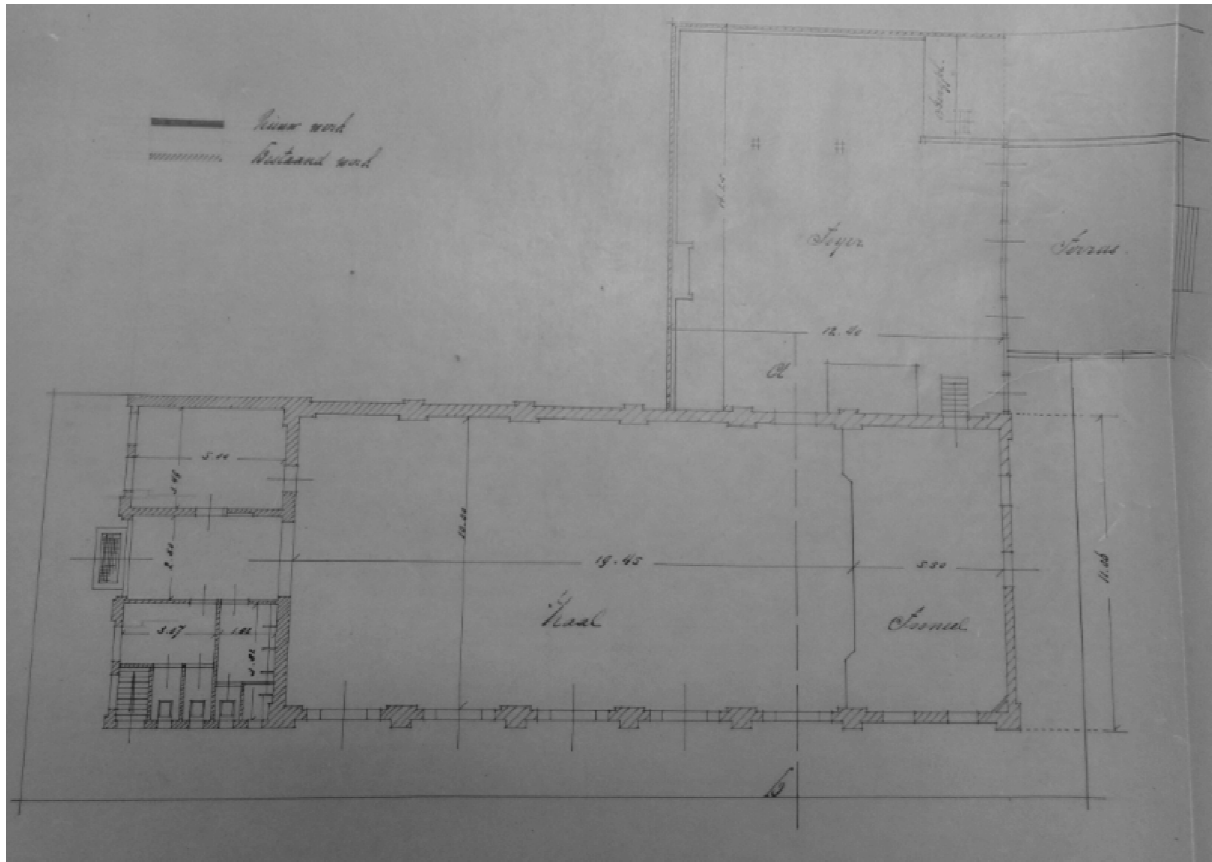
BIJLAGEN

STADSPLATTEGROND TILBURG MET DE BIOSCOPEN (1908-1929)

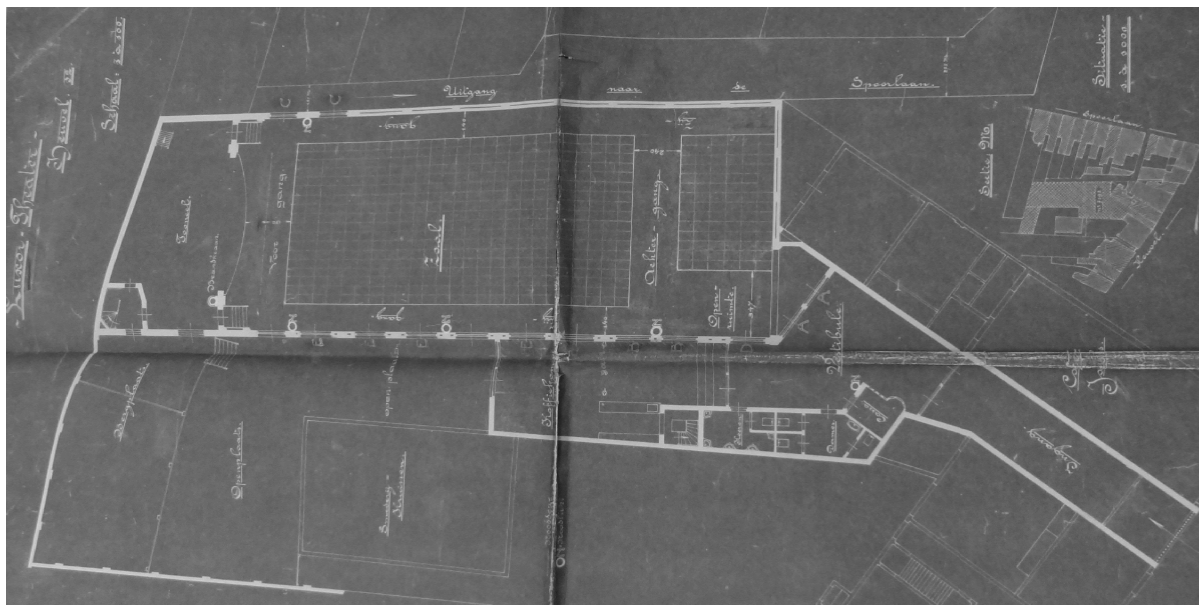
(Bron: Regionaal Archief Tilburg, plattegrond uit 1924)

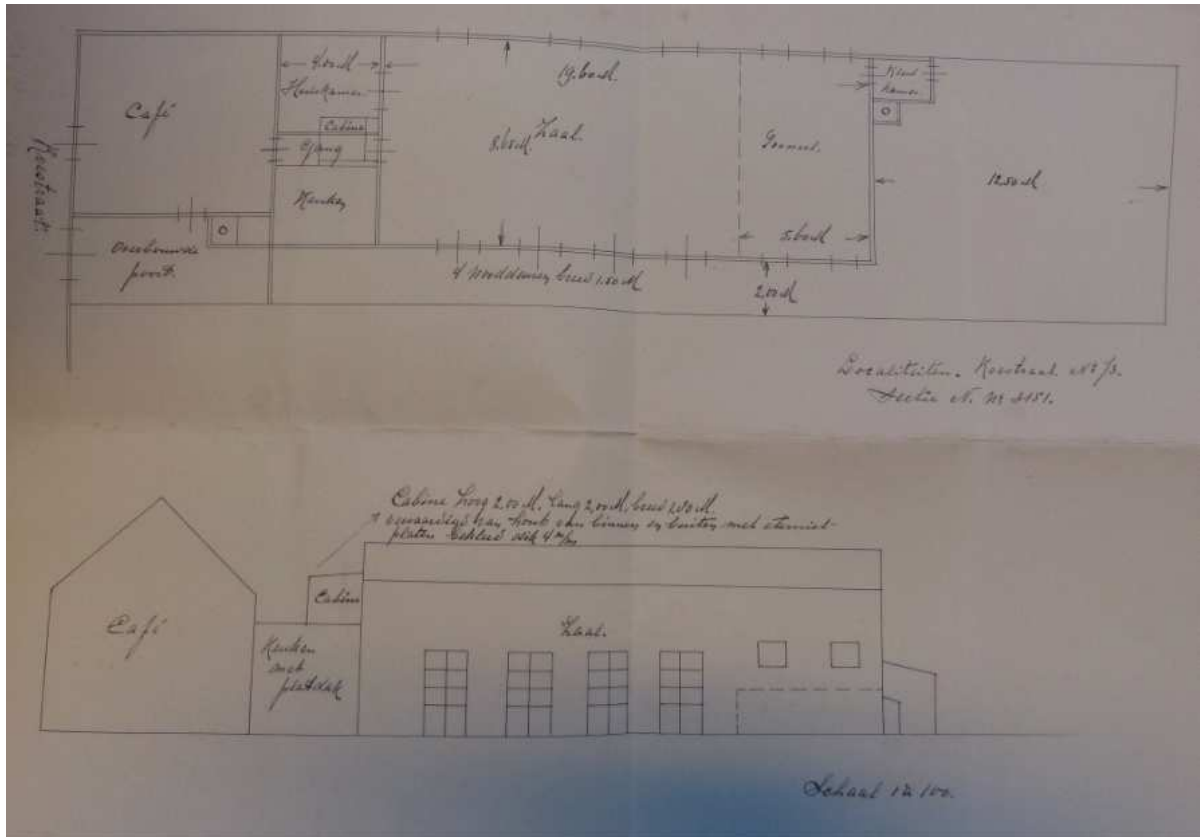
BLAUWDRIJVEN BIOSCOOPGEBOUWEN (1908-1929)

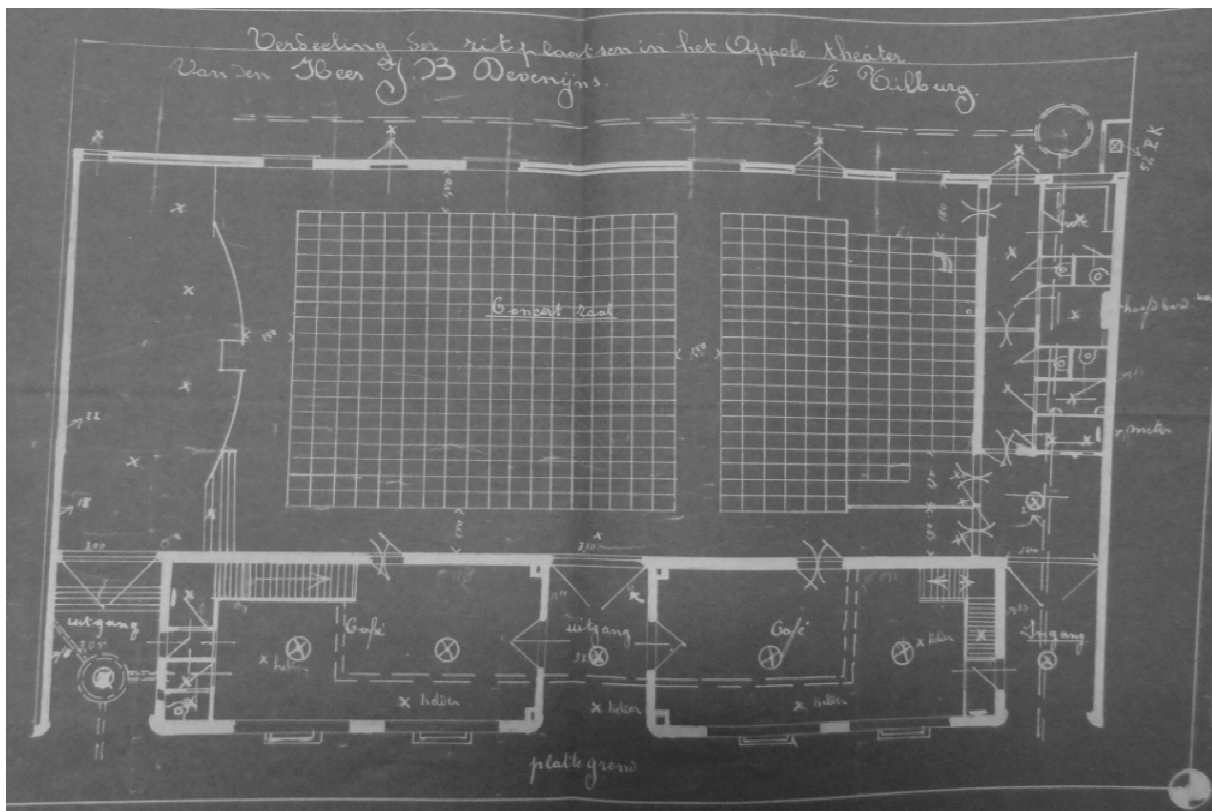
“Witte Bioscope” (1913-1920): Capucijnenstraat 49

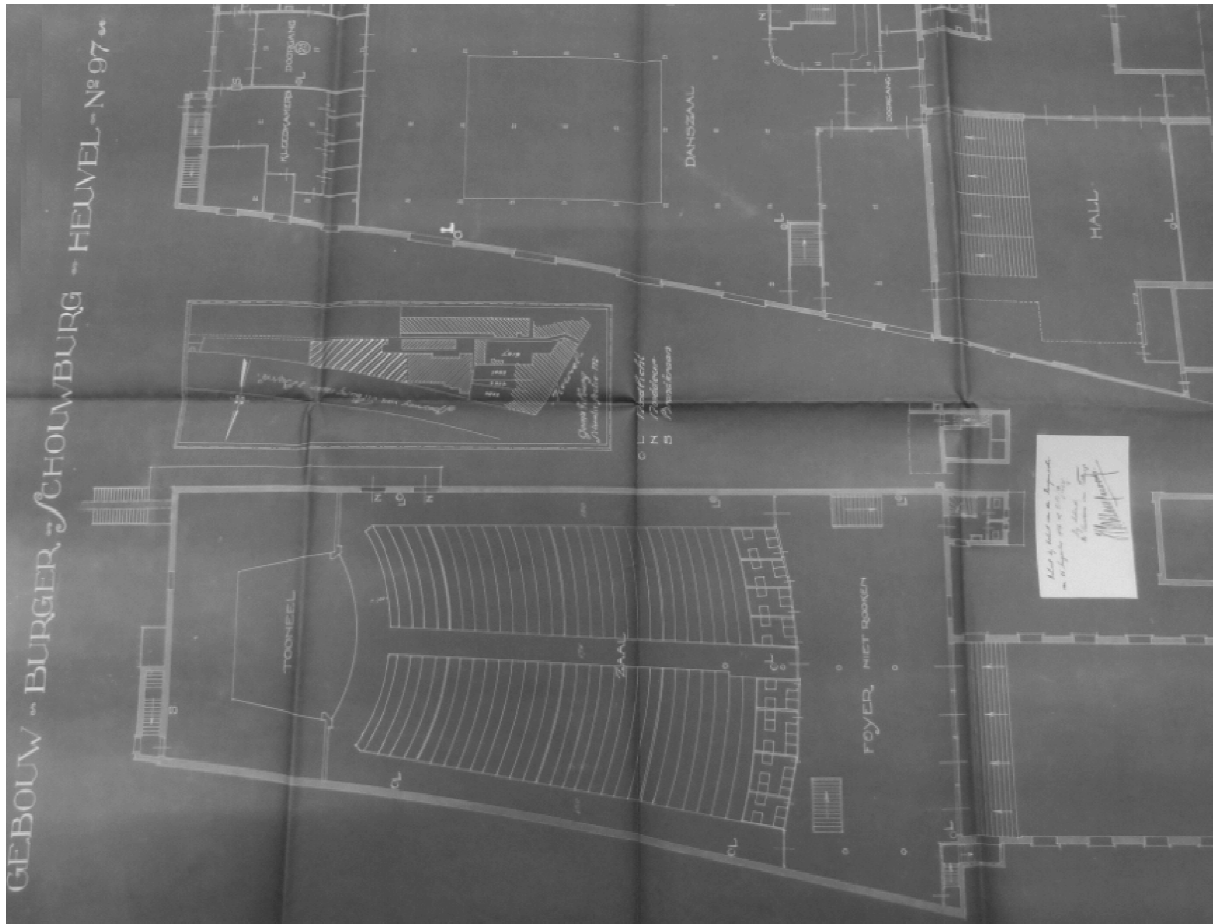
“Luxor-Bioscope” (1918 -1931): Heuvel 12

“Besterd Belang” (1922-1924): Koestraat 73

“Apollo-Theater”, later “Astoria Theater” en “Chicago-Bioscope” (1925-1964): Prinses Julianastraat 15

“Burger - en Stadsschouwburg” (1926–1946): Heuvel 97